

M. TULLI CICERONIS

DE

NATURA DEORUM

LIBRI PRIMUS ET SECUNDUS

(usque ad c. 41.)

AD OPTIMORUM LIBRORUM FIDEM RECOGNITOS

IN

USUM LECTIONUM

EDIDIT

D. FRIDERICUS AST.

MONACHII,
IMPENSIS A. WEBERI,
MDCCCXXIX.

BIBLIOTHECA BODLEIANA

ARGUMENTUM

C. Velleius, Lucilius Balbus et C. Cotta inducuntur disputantes de natura deorum, audiente Cicerone. Velleius Epicuream rationem explicat, Balbus Stoicam, et contra utramque disserit Academicus Cotta, sub cuius persona, quamquam dissimulat et Stoici se rationem probare simulat, tamen latet Cicero. Quis enim credat v. c. Ciceronem praedictionibus, apparitionibus deorum, ostentis aliquid tribuisse? In primo ergo libro Velleius et Cotta disputant. Initium disputandi facit Velleius, et quidem a reprehensione Platonicae ac Stoicae rationis; quarum illa mundum a deo tamquam opifice atque aedificatore profectum pugnabat, altera πρόνοιαν s. providentiam inducebat, a qua mundus effectus esset et administraretur, utraque autem mundum animo et sensibus praeditum, rotundum, ardentem volubilemque faciebat: c. 8 — 10. *Reliquorum deinde omnium philosophorum inde a Thalete de deo sententiis breviter commemoratis et reprehensis (c.* 10 — 15*) ad ipsam Epicuream de diis rationem explicandam accedit, quam unam veram existimat. Solus Epicurus vidit, primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset natura, et sine doctrina antici-*

pationem quandam deorum (quam appellat πρόληψιν Epicurus), sine qua nec intelligi quicquam nec quaeri nec disputari posset. Id ex eo intelligitur, quod omnium hominum in eo est mira consensio, ut deos esse statuant. Sed etiam hanc anticipationem habemus sive praenotionem deorum, ut beatos et immortales putemus. Ex quo consequitur, ut nihil negoti nec ipsi habeant nec aliis exhibeant, neque ira neque gratia teneantur: quod, quae talia sunt, imbecilla sunt omnia. Id si ita est, pie colendi sunt dii propter praestantem naturam, nullo autem modo timendi; quo uno omnis superstitio evertitur: c. 16, 17. — *Sed ad hanc opinionem confirmandam anquirit animus formam, vitam et actionem mentis atque agitationem in deo. Et figura quidem nulla alia esse nisi humana potest: primum, quod natura speciem aliam deorum non habemus; deinde, quod humana forma est pulcherrima; tertio, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse potest. Neque tamen ea species corpus est, sed quasi corpus, eaque non sensu, sed mente cernitur, nec soliditate quadam nec ad numerum, sed imaginibus, similitudine ac transitione perceptis. Vita autem deorum est beatissima et omnibus bonis affluens. Nihil enim agunt, sua virtute et sapientia gaudent, et habent exploratum, fore se semper in maximis voluptatibus:* c. 18—20. — *His expositis contra disputat Cotta: non ut aliquid ipse decernat, sed ut Epicurea dissolvat, neque quod neget esse deos, sed, quod rationem, quae afferatur, firmam non putet; nam argumentum, quod ab omnium hominum consensu petatur, quum leve per se, tum etiam falsum esse,* c. 23. *Sed, deos esse, concedi posse; illud doceri se velle, unde sint, ubi sint, quales sint: ad quae omnia atomis abutantur Epicurei, quae primo nullae sint, quod nullus sit corporibus vacuus locus; deinde si sint, effici, ut aeterni dii non sint, et interire possint; quo constituto, beatitudo deorum tol-*

latur. Ad hanc reprehensionem effugiendam quasi corpus et quasi sanguinem excogitatum esse, quod quid sit, nemo intelligere possit: c. 24—26. — *Quibus autem rationibus humana forma diis tribuatur, eas nullam vim habere. Nam quod omnes fere homines, praeter Aegyptios et paucas fortasse alias gentes, eam diis cogitatione affingant, id non a natura esse, sed consilio humano aut superstitioni a pictoribus, poëtis artificibusque confirmatae deberi. Neque ex eo, quod hominibus nil homine pulchrius videatur, consequi nihil eo esse pulchrius; non enim dubium esse, quin et bovi nihil bove, cani nil cane pulchrius videatur. Denique incertum illud esse, quod nusquam, nisi in figura humana, ratio, virtus atque adeo beatitudo locum habere videatur. Neque enim, quod in nulla alia figura rationem vidimus, propterea in nulla esse potest. Quod sensus non docet, ratio docebit. Nam si nullum diis est negotium, quod membra corporis humani requirat, nil membris opus erit: c.* 27—37. — *Iam in ceteris etiam questionibus, de domicilio, de vita et beatitudine deorum laborare Epicuream rationem. Nullam in diis soliditatem esse, nec ad numerum permanere dicunt, sed imaginum similitudine ac transitione percipi. Iam si nulla deorum est soliditas et eminentia, nihil interest, utrum de deo, an de hippocentauro disputetur, meritoque dii ad eas conformationes animi referuntur, quos motus inanes appellant. Quod si imaginibus deorum pulsantur animi, quamquam tota res nugatoria est, tamen species duntaxat obiiciuntur animis. Atque illa ἰσονομία, h. e. aequilibritas Epicuri, qua, quia natura mortalis sit, ut etiam immortalis sit, effici putat, perabsurda est, quod ea sumpta eodem modo colligi potest, quia homines in terra nascuntur, etiam in aqua nasci, et huiusmodi absurda plura. Beatus autem quum sine virtute nemo esse possit, nulla autem sine actione virtus, nec otiosi illi dii esse pos-*

sunt beati. Neque vero voluptate corporea uti possunt, in qua summum bonum Epicurus ponit, neque una doloris vacuitas aut assidua felicitatis suae cogitatio beatos eos efficere potest. Et quum semper pulsentur incursione atomorum et imagines ex ipsis semper effluant, non possunt non interitum timere, quod beatitudini plane repugnat: c. 37 — 41. *Quoniam vero otiosos deos introducunt Epicurei, nullam rerum humanarum curam habentes, nihil homines iuvantes, omnem sanctitatem et adversus deos pietatem, quamquam verbis ponunt, tamen re tollunt: c.* 42 *sqq.*

---

1. Quum multae res in philosophia nequaquam satis adhuc explicatae sint [1]), tum perdifficilis, Brute, quod tu minime ignoras, et perobscura quaestio est de natura deorum, quae et ad agnitionem [2]) animi pulcherrima est et ad moderandam religionem necessaria. De qua tam variae sunt doctissimorum hominum tamque discrepantes sententiae, ut magno argumento esse debeat, causam, id est, principium philosophiae [3]) esse inscientiam [4]), prudenterque Academicos a rebus incertis assensionem cohibuisse. Quid est enim temeritate turpius [5])? aut quid tam temerarium tamque indignum sapientis gravitate atque constantia, quam aut falsum sentire, aut, quod non satis explorate perceptum sit et cognitum, sine ulla dubitatione defendere? Velut in hac quaestione, plerique, quod maxime veri simile est, et quo omnes duce natura venimus [6]), deos esse dixerunt; dubitare se Protagoras, nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. Qui vero deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate ac dissensione, ut eorum molestum sit enumerare [7]) sententias.

---

1) Al. *sunt.*

2) *Cognitionem.* Muret. *agitationem;*

3) Wyttenb. *caussam esse inscientiam.* Al. *causam philosophiae esse inscientiam* (ἀκαταληψίαν).

4) Junt. Manut. Lamb. *scientiam.* Cf. *Ernest.* Clav. Cicer. v. *inscientia.*

5) Al. *fortius.* Jentzen (Jen. 1825. 8.) coni. *atrocius.*

6) *vehimur.*

7) *dinumerare.*

Nam et de figuris deorum et de locis atque sedibus et actione vitae multa dicuntur, deque his summa philosophorum dissensione certatur; quod vero maxime rem causamque continet, utrum nihil agant, nihil moliantur, omni curatione et administratione rerum vacent [1]), an contra ab iis [2]) et a principio omnia facta et constituta sint, et ad infinitum tempus regantur atque moveantur, inprimis [3]) magna dissensio est; eaque nisi diiudicetur [4]), in summo errore necesse est homines atque in maximarum rerum ignoratione versari.

2. Sunt enim philosophi et fuerunt, qui omnino nullam habere censerent humanarum rerum procurationem deos. Quorum si vera sententia est, quae] potest esse pietas? quae sanctitas? quae religio? Haec enim omnia pure atque [5]) caste tribuenda deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab iis [6]), et si est aliquid a diis immortalibus hominum generi tributum. Sin autem dii neque possunt nos iuvare neque volunt, nec omnino curant, nec quid agamus animadvertunt, nec est quod ab iis [7]) ad hominum vitam permanare possit, quid est quod ullos diis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? In specie autem fictae simulationis sicut reliquae virtutes, ita pietas inesse non potest, cum qua simul et sanctitatem et religionem tolli necesse est: quibus sublatis perturbatio vitae sequitur et magna confusio. Atque haud scio, an pietate adversus deos sublata fides etiam et societas generis humani et una excellentissima virtus, iustitia, tollatur [8])

---

1) al. *vacantes.*

2) *his.*

3) *inprimisque.*

4) al. *diiudicatur.*

5) *ac.*

6) *his.*

7) *his.*

8) Fort. *Atque haud scio, an — iustitia tollatur: quibus sublatis perturbatio vitae sequitur et magna confusio.*

Sunt autem alii philosophi, et hi quidem magni atque nobiles, qui deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant; neque vero id solum, sed etiam ab eisdem vitae hominum consuli et provideri; nam et fruges et reliqua, quae terra pariat, et tempestates ac temporum varietates caelique mutationes, quibus omnia quae terra gignat maturata pubescant, a diis immortalibus tribui generi humano putant; multaque, quae dicentur in his libris, colligunt: quae talia sunt, ut ea ipsa dii immortales ad usum hominum fabricati paene videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem. Res enim nulla est, de qua tanto opere [1]) non solum indocti, sed etiam docti dissentiant; quorum opiniones quum tam variae sint tamque inter se dissidentes, alterum fieri profecto potest, ut earum nulla, alterum certe non potest, ut plus una vera sit.

3. Qua quidem in causa et benevolos obiurgatores placare et invidos vituperatores confutare possumus, ut alteros reprehendisse poeniteat, alteri didicisse se gaudeant. Nam qui admonent amice, docendi sunt, qui inimice insectantur, repellendi. Multum autem fluxisse video de libris nostris, quos complures brevi tempore edidimus, variumque sermonem partim admirantium, unde hoc philosophandi nobis subito studium exstitisset, partim, quid quaque de re certi haberemus, scire cupientium. Multis etiam sensi mirabile videri, eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae lucem eriperet et quasi noctem quandam rebus offunderet, desertaeque disciplinae et iam pridem relictae patrocinium nec opinatum a nobis esse susceptum. Nos autem nec subito coepimus philosophari, nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumpsimus, et, quum minime videbamur, tum maxime philosophabamur; quod et orationes declarant

1) *tantopere.*

refertae philosophorum sententiis et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit, et principes illi, Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus. Et, si omnia philosophiae praecepta referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea praestitisse, quae ratio et doctrina praescripserit.

4. Sin autem quis requirit, quae causa nos impulerit, ut haec tam sero litteris mandaremus, nihil est, quod expedire tam facile possimus. Nam quum otio languerêmus et is esset rei publicae status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset, primum ipsius rei publicae causa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existimans interesse ad decus et ad laudem civitatis, res tam graves tamque praeclaras Latinis etiam litteris contineri. Eoque me minus instituti mei poenitet, quod facile sentio, quam multorum non modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim. Complures enim Graecis institutionibus eruditi ea quae di dicerant cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quae a Graecis accepissent, Latine dici posse diffiderent. Quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur. Hortata est etiam, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo, fortunae magna et gravi commota iniuria; cuius si maiorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hano potissimum confugissem. Ea vero ipsa nulla ratione melius frui potui, quam si me non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem. Omnes autem eius partes atque omnia membra tum facillime noscuntur, quum totae quaestiones scribendo explicantur; est enim admirabilis quaedam continuatio seriesque rerum, ut alia ex alia nexa [1]) et omnes inter se aptae colligataeque videantur.

---

1) al. *aliae ex aliis nexae.*

5. Qui autem requirunt, quid quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt, quam necesse est. Non enim tam auctoritatis [1]) in disputando, quam rationis momenta quaerenda sunt. Quin etiam obest plerumque iis qui discere volunt auctoritas eorum, qui se docere profitentur; desinunt enim suum iudicium adhibere: id habent ratum, quod ab eo, quem probant, iudicatum vident. Nec vero probare soleo id, quod de Pythagoreis [2]) accepimus, quos ferunt, si quid affirmarent in disputando, quum ex iis quaereretur, quare ita esset, respondere solitos *ipse dixit*; ipse autem erat Pythagoras. Tantum opinio praeiudicata poterat, ut etiam sine ratione valeret auctoritas. Qui autem mirantur, nos hanc potissimum disciplinam sequutos, his quattuor Academicis libris satis responsum videtur. Nec vero desertarum relictarumque rerum patrocinium suscepimus; non enim hominum interitu sententiae quoque occidunt, sed lucem auctoris fortasse desiderant: ut haec in philosophia ratio contra omnia disserendi nullamque rem aperte iudicandi profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade usque ad nostram viguit aetatem; quam nunc propemodum orbam esse in ipsa Graecia intelligo; quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse. Nam si singulas disciplinas percipere magnum est, quanto maius omnes? Quod facere iis necesse est, quibus propositum est veri reperiendi causa et contra omnes philosophos et pro omnibus dicere. Cuius rei tantae tamque difficilis facultatem consequutum esse me non profiteor, sequutum esse prae me fero. Nec tamen fieri potest, ut, qui hac ratione philosophentur, ii nihil habeant quod sequantur. Dictum est omnino hac de re alio loco diligentius; sed quia nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi videntur saepius. Non enim sumus ii, quibus nihil verum esse

---

1) al. *auctoritates.*

2) al. *Pythagoricis.*

videatur, sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi et assentiendi nota. Ex quo exsistit illud [1]), multa esse probabilia, quae quamquam non perciperentur, tamen, quia visum haberent quendam insignem et illustrem, iis sapientis vita regeretur.

6. Sed iam, ut omni me invidia liberem, ponam in medio sententias philosophorum de natura deorum. Quo quidem loco convocandi omnes videntur, qui, quae sit earum vera, iudicent. Tum demum mihi procax Academia videbitur, si aut consenserint omnes aut erit inventus aliquis, qui, quid verum sit, invenerit. Itaque mihi libet exclamare, ut ille [2]) in Synephebis:

Pro! deûm, popularium omnium, omnium adolescentium
Clamo, postulo, obsecro, oro, ploro atque imploro fidem,

Non levissima de re, ut queritur ille,

—fieri in civitate facinora capitalia:
Ab amico amante argentum accipere meretrix nevolt [3]),

sed ut adsint, cognoscant, animadvertant, quid de religione, pietate, sanctitate, caerimoniis, fide, iureiurando, quid de templis, delubris sacrificiisque sollemnibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus, existimandum sit. Haec enim omnia ad hanc de diis immortalibus quaestionem referenda sunt. Profecto eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum de maxima re tanta dissensio. Quod quum saepe alias, tum maxime animadverti, quum apud C. Cottam, familiarem meum, accurate sane et diligenter

1) *et illud.*
2) al. *Statius*, *Plautus* cet.
3) *non vult.*

de diis immortalibus disputatum est [1]). Nam quum feriis Latinis ad eum ipsius rogatu arcessituque venissem, offendi eum sedentem in exhedra et cum C. Velleio senatore disputantem, ad quem tum Epicurei primas ex nostris hominibus deferebant. Aderat etiam Q. Lucilius Balbus, qui tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Graecis compararetur. Tum, ut me Cotta vidit, Peropportune, inquit, venis. Oritur enim mihi magna de re altercatio cum Velleio, cui pro tuo studio non est alienum te interesse.

7. Atqui [2]) mihi quoque videor, inquam, venisse, ut dicis, opportune. Tres enim trium disciplinarum principes convenistis. M. Piso [3]) si adesset, nullius philosophiae, earum quidem quae in honore sunt, vacaret locus. Tum Cotta, Si, inquit, liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur, nihil est quod Pisonem, familiarem tuum, desideres. Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere videntur, verbis discrepare: quo de libro velim scire, Balbe, quid sentias. Egone? inquit ille. Miror, Antiochum, hominem in primis acutum, non vidisse, interesse plurimum inter Stoicos, qui honesta a commodis non nomine, sed genere toto disiungerent, et Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine et quasi gradibus, non genere differrent. Haec est enim [4]) non verborum parva, sed rerum permagna dissensio. Verum haec alias; nunc quod coepimus, si videtur. Mihi vero, inquit Cotta, videtur. Sed ut hic, qui intervenit, me intuens, ne ignoret quae res agatur, de natura agebamus deorum; quae quum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri ex Velleio sciscitabar

1) *sit.*
2) al. *Atque.*
3) al. *M. enim Piso.*
4) *enim est.*

sententiam. Quamobrem, inquit, Vellei, nisi molestum est, repete quae coeperas. Repetam vero; quamquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor. Ambo enim, inquit arridens, ab eodem Philone nihil scire didicistis. Tum ego, Quid didicerimus, Cotta viderit; tu autem nolo existimes me adiutorem huic venisse, sed auditorem, et quidem aequum, libero iudicio, nulla eiusmodi adstrictum necessitate, ut mihi, velim nolim, sit certa quaedam tuenda sententia.

8. Tum Velleius, fidenter sane, ut solent isti, nihil tam verens, quam ne dubitare aliqua de re videretur, tamquam modo ex deorum concilio et ex Epicuri intermundiis descendisset, Audite, inquit, non futiles commenticiasque sententias, non opificem aedificatoremque mundi, Platonis de Timaeo deum, nec anum fatidicam, Stoicorum *πρόνοιαν*, quam Latine licet providentiam dicere, neque vero mundum ipsum animo et sensibus praeditum, rotundum, ardentem, volubilem deum: portenta et miracula non disserentium philosophorum, sed somniantium. Quibus enim oculis [animi] intueri potuit vester Plato fabricam illam tanti operis, qua construi a deo atque aedificari mundum facit? quae molitio? quae ferramenta? qui vectes? quae machinae? qui ministri tanti muneris fuerunt? quemadmodum autem obedire et parere voluntati architecti aër, ignis, aqua, terra potuerunt? Unde vero ortae illae quinque formae, ex quibus reliqua formantur, apte cadentes ad animum efficiendum pariendosque sensus? Longum est omnia[1]): quae talia sunt, ut optata magis, quam inventa videantur. Sed illa palmaris quidem, quod, qui non modo natum mundum introduxerit, sed etiam manu paene factum, is eum dixerit fore sempiternum. Hunc censes primis, ut dicitur, labris gustasse physiologiam, id est, naturae rationem[2]), qui quicquam, quod ortum sit,

1) al. *ad omnia.*

2) *physiologiam, qui.*

putet aeternum esse posse? Quae est enim coagmentatio non dissolubilis? aut quid est, cuius principium aliquod sit, nihil sit extremum? Pronoea vero si vestra est, Lucili, eadem, requiro, quae paullo ante, ministros, machinas, omnem totius operis designationem atque apparatum; sin alia est, cur mortalem fecerit mundum, non, quemadmodum Platonicus deus, sempiternum.

9. Ab utroque autem sciscitor, cur mundi aedificatores repente exstiterint, innumerabilia saecula dormierint. Non enim, si mundus nullus erat, saecula non erant. Saecula nunc dico non ea, quae dierum noctiumque numero annuis cursibus conficiuntur; nam fateor, ea sine mundi conversione effici non potuisse. Sed fuit quaedam ab infinito tempore aeternitas, quam nulla temporum circumscriptio metiebatur; spatio tamen, qualis ea fuerit, intelligi potest [1]): quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit tempus aliquod, nullum quum tempus esset. Isto igitur tam immenso spatio quaero, Balbe, cur Pronoea vestra cessaverit. Laboremne fugiebat? At iste nec attingit deum nec erat ullus, quum omnes naturae numini divino, caelum, ignes, terrae, maria parerent. Quid autem erat, quod concupisceret deus mundum signis et luminibus tamquam aedilis ornare? si, ut deus ipse melius habitaret, antea videlicet tempore infinito in tenebris, tamquam in gurgustio, habitaverat. Post autem varietatene eum delectari putamus, qua caelum et terras exornatas videmus? Quae ista potest esse oblectatio deo? quae si esset, non ea tamdiu carere potuisset. An haec, ut fere dicitis, hominum causa a deo constituta sunt? Sapientiumne [2])? Propter paucos ergo tanta est facta rerum molitio. An stultorum? At primum causa non fuit, cur de improbis bene mereretur; deinde quid est assequutus,

---

1) al. *non potest.* Fort. *sine spatio tamen — intelligi non potest.*

2) *Sapientumne.*

quum omnes stulti sint sine dubio miserrimi; maxime quod stulti sunt: miserius enim stultitia quid possumus dicere? deinde, quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea sapientes[1]) commodorum compensatione leniant, stulti nec vitare venientia possint[2]) nec ferre praesentia.

10. Qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse dixerunt, nullo modo viderunt, animi natura intelligantis[3]) in quam figuram cadere posset: de quo dicam equidem paullo post. Nunc autem hactenus admirabor eorum tarditatem, qui animantem, immortalem et eundem beatum, rotundum esse velint, quod ea forma ullam neget esse pulchriorem Plato. At mihi vel cylindri vel quadrati vel coni vel pyramidis videtur esse formosior. Quae vero vita tribuitur isti rotundo deo? Nempe ut ea celeritate contorqueatur, cui par nulla ne cogitari quidem possit. In qua non video ubinam mens constans et vita beata possit insistere; quodque in nostro corpore si minima ex parte significetur, molestum sit, cur hoc idem non habeatur molestum in deo? Terra enim profecto, quoniam mundi pars est, pars est etiam dei; atqui terrae maximas regiones inhabitabiles atque incultas videmus, quod pars earum appulsu solis exarserit, pars obriguerit nive pruinaque, longinquo solis abscessu: quae, si mundus est deus, quoniam mundi partes sunt, dei membra partim ardentia, partim refrigerata dicenda sunt.

Atque haec quidem vestra, Lucili; qualia vero sint[4]), ab ultimo repetam superiorum. Thales enim Milesius, qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam dixit esse initium rerum, deum autem eam mentem, quae ex aqua

---

1) For. *ut si sapientes.*
2) *possunt.*
3) *animi naturam, intelligentes.*
4) al. *qualia vero alia sint.* Fort. *aliorum vero qualia sint.*

cuncta fingeret. Si dii possunt esse sine sensu et mente[1]), cur aquae adiunxit, si ipsa mens constare potest vacans corpore? Anaximandri autem opinio est nativos esse deos, longis intervallis orientes occidentesque, eosque innumerabiles esse mundos. Sed nos deum, nisi sempiternum, intelligere quî possumus? Post Anaximenes aëra deum statuit eumque gigni esseque immensum et infinitum et semper in motu. Quasi aut aër sine ulla forma deus esse possit, quum praesertim deum non modo aliqua, sed pulcherrima specie deceat esse, aut non omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur.

11. Inde Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum descriptionem et motum[2]) mentis infinitae vi ac ratione designari et confici voluit; in quo non vidit, neque motum sensui iunctum et continentem in infinito ullum esse posse, neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. Deinde, si mentem istam quasi animal aliquod voluit esse[3]), erit aliquid interius, ex quo illud animal nominetur; quid autem interius mente? cingatur[4]) igitur corpore externo. Quod quoniam non placet, aperta simplexque mens, nulla re adiuncta qua[5]) sentire possit, fugere intelligentiae nostrae vim et notionem videtur. Crotoniates autem Alcmaeo, qui soli et lunae reliquisque sideribus animoque praeterea divinitatem dedit, non sensit sese mortalibus rebus immortalitatem dare. Nam Pythagoras, qui censuit animum esse per naturam rerum omnem intentum et commeantem, ex quo nostri animi carperentur, non vidit distractione humanorum animorum discerpi et lacerari deum, et, quum

1) *motu.* Fort. *Qui dii possunt esse sine sensu? et mentem cur aquae adiunxit, si — corpore?*

2) *modum.*

3) *esse voluit.*

4) Fort. *cingetur.*

5) *quae.*

miseri animi essent, quod plerisque contingeret, tum dei partem esse miseram: quod fieri non potest. Cur autem quicquam ignoraret animus hominis, si esset deus? quomodo porro deus iste, si nihil esset nisi animus, aut infixus aut infusus esset in mundo? Tum Xenophanes, qui mente adiuncta, omne praeterea, quod esset infinitum, deum voluit esse, de ipsa mente item reprehenditur, ut ceteri; de infinitate autem vehementius, in qua nihil neque sentiens neque coniunctum potest esse. Nam Parmenides quidem commenticium quiddam coronae similitudine efficit: Stephanen appellat[1]), continente[2]) ardore lucis orbem, qui cingat caelum, quem appellat deum: in quo neque figuram divinam neque sensum quisquam suspicari potest. Multaque eiusdem monstra; quippe qui bellum, qui discordiam, qui cupiditatem ceteraque generis eiusdem ad deum revocat[3]); quae vel morbo vel somno vel oblivione vel vetustate delentur; eademque de sideribus; quae reprehensa iam in alio[4]), in hoc omittantur.

12. Empedocles autem, multa alia peccans, in deorum opinione turpissime labitur. Quattuor enim naturas, ex quibus omnia constare censet, divinas esse volt[5]) quas et nasci et exstingui perspicuum est et sensu omni carere. Nec vero Protagoras, qui sese negat omnino de diis habere quod liqueat, sint, non sint, qualesve sint, quicquam videtur de natura deorum suspicari. Quid? Democritus, qui tum imagines earumque circuitus in deorum numero refert, tum illam naturam, quae imagines fundat ac mittat, tum scientiam intelligentiamque nostram, nonne in maximo errore versatur? Quum idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget esse quicquam sem-

1) Fort. *efficit (στεφάνην appellat), continente ard. luc. orbem.*
2) al. *continentem.*
3) Fort. *revocet.*
4) *alio loco.*
5) *vult, divinas esse censet.*

piternum, nonne deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem eius reliquam faciat? Quid? aër, quo Diogenes Apolloniates utitur deo, quem sensum habere potest aut quam formam dei? Iam de Platonis inconstantia longum est dicere, qui in Timaeo patrem[1]) huius mundi nominari neget posse, in legum autem libris, quid sit omnino deus, inquiri[2]) oportere non censeat. Quod vero sine corpore ullo deum volt esse (ut Graeci dicunt, ἀσώματον), id quale esse possit, intelligi non potest; careat enim sensu necesse est, careat etiam prudentia, careat voluptate: quae omnia una cum deorum notione comprehendimus. Idem et in Timaeo dicit et in Legibus, et mundum deum esse et caelum et astra et terram et animos et eos, quos maiorum institutis accepimus: quae et per se sunt falsa perspicue et inter sese vehementer repugnantia. Atque etiam Xenophon paucioribus verbis eadem fere peccat; facit enim in iis, quae a Socrate dicta retulit, Socratem disputantem, formam dei quaeri non oportere; eundemque et solem et animum deum dicere; et modo unum, tum autem plures deos: quae sunt eisdem in erratis fere, quibus ea quae de Platone diximus[3]).

13. Atque etiam Antisthenes in eo libro, qui physicus inscribitur, populares deos multos, naturalem unum esse dicens tollit vim et naturum deorum. Nec multo secus Speusippus, Platonem avunculum subsequens, et vim quandam dicens, qua omnia regantur, eamque animalem, evellere ex animis conatur cognitionem deorum. Aristoteles quoque in tertio de philosophia libro multa turbat, a magistro Platone non[4]) dissentiens. Modo enim menti tribuit omnem divinitatem, modo mundum ipsum deum dicit esse, modo quendam alium praeficit mundo eique eas partes tribuit, ut

1) *partem.*
2) *anquiri.*
3) *dicimus.*
4) al. *uno.* Fort. *hoc uno non dissentiens.*

replicatione quadam mundi motum regat atque tueatur; tum caeli ardorem deum dicit esse, non intelligens caelum mundi esse partem, quem alio loco ipse designarit deum. Quomodo autem caeli divinus ille sensus in celeritate tanta conservari potest? ubi deinde illi tot dii, si numeramns etiam caelum deum? Quum autem sine corpore idem volt esse deum, omni illum sensu privat, etiam[1]) prudentia. Quo porro modo mundum movere carens corpore, aut quomodo semper se movens esse quietus et beatus potest? Nec vero eius condiscipulus Xenocrates in hoc genere prudentior; in cuius libris, qui sunt de natura deorum, nulla species divina describitur. Deos enim octo esse dicit: quinque eos, qui in stellis vagis nominantur; unum, qui ex omnibus sideribus, quae infixa caelo sunt, ex dispersis quasi membris simplex sit putandus deus; septimum solem adiungit, octavamque[2]) lunam: qui quo sensu beati esse possint, intelligi non potest. Ex eadem Platonis schola Ponticus Heraclides puerilibus fabulis refersit libros, et [tamen][3]) modo mundum, tum mentem divinam esse putat; errantibus etiam stellis divinitatem tribuit sensuque deum privat et eius formam mutabilem esse volt, eodemque in libro rursus terram et caelum refert in deos. Nec vero Theophrasti inconstantia ferenda est; modo enim menti divinum tribuit principatum, modo caelo, tum signis sideribusque caelestibus. Nec audiendus eius auditor Strato, is qui physicus appellatur, qui omnem vim divinam in natura sitam esse censet, quae causas gignendi, augendi, minuendi immutandique habeat, sed careat omni sensu et figura.

14. Zeno autem (ut iam ad vestros, Balbe, veniam) naturalem legem divinam esse censet eamque vim obtinere recta imperantem prohibentemque contraria. Quam legem quomodo efficiat animantem, intelligere non possumus:

---

1) al. *et prudentia.*

2) al. *octavumque.*

3) Jentzen. corr. *etenim modo.*

deum autem animantem certe volumus esse. Atque hic idem alio loco aethera deum dicit esse[1]), si[2]) intelligi potest nihil sentiens deus, qui numquam nobis occurrit neque in precibus neque in optatis neque in votis. Aliis autem libris rationem quandam per omnium[3]) naturam rerum pertinentem vi divina[4]) esse affectam putat. Idem astris hoc idem tribuit, tum annis, mensibus annorumque mutationibus. Quum vero Hesiodi Theogoniam interpretatur, tollit omnino usitatas perceptasque cognitiones deorum; neque enim Iovem neque Iunonem neque Vestam neque quemquam, qui ita appellatur[5]), in deorum habet numero, sed rebus inanimis atque mutis per quandam significationem haec docet tributa nomina. Cuius discipuli Aristonis non minus magno in errore sententia est: qui neque formam dei intelligi posse censeat, neque in diis sensum esse dicat, dubitetque omnino, deus animans, necne sit. Cleanthes autem, qui Zenonem audivit una cum eo quem proxime nominavi, tum ipsum mundum deum dicit esse, tum totius naturae menti atque animo tribuit hoc nomen, tum ultimum et altissimum atque undique circumfusum et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominetur[6]), certissimum deum iudicat. Idemque quasi delirans in iis libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam quandam et speciem deorum, tum divinitatem omnem tribuit astris, tum nihil ratione censet esse divinius. Ita fit, ut deus ille, quem mente noscimus atque in animi notione tamquam in vestigio volumus reponere, nusquam prorsus appareat.

---

1) *dicit.*

2) Fort. *esse. Hic idem — esse. At qui intelligi potest cet.*

3) *omnem.*

4) *ut divinam.*

5) *appelletur.*

6) al. *nominatur.*

15. At Persaeus, eiusdem Zenonis auditor, eos dicit esse habitos deos, a quibus magna utilitas ad vitae cultum esset inventa, ipsasque res utiles et salutares deorum esse vocabulis nuncupatas: ut ne hoc quidem diceret, illa inventa esse deorum, sed ipsa divina. Quo quid absurdius, quam aut res sordidas atque deformes deorum honore afficere, aut homines iam morte deletos reponere in deos, quorum omnis cultus esset futurus in luctu? Iam vero Chrysippus, qui Stoicorum somniorum vaferrimus habetur interpres, magnam turbam congregat ignotorum deorum, atque ita ignotorum, ut eos ne coniectura quidem informare possimus, quum mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere. Ait enim, vim divinam in ratione esse positam et universae [1]) naturae animo atque mente; ipsumque mundum deum dicit esse et eius animi fusionem universam; tum eius ipsius principatum, qui in mente et ratione versetur, communemque rerum naturam universam atque [2]) omnia continentem; tum fatalem vim [3]) et necessitatem rerum futurarum; ignem praeterea et eum, quem ante [4]) dixi, aethera; tum ea, quae natura fluerent atque manarent, ut aquam [5]) et terram et aëra; solem, lunam, sidera universitatemque rerum, qua omnia continerentur; atque homines etiam eos, qui immortalitatem essent consequuti. Idemque disputat, aethera esse eum, quem homines Iovem appellarent; quique aër per maria manaret, eum esse Neptunum; terramque eam esse, quae Ceres diceretur; similique ratione persequitur vocabula reliquorum deorum. Idemque etiam legis perpetuae et aeternae vim, quae quasi dux vitae et magistra officiorum sit, Iovem dicit esse; eandemque fatalem necessitatem appellat,

1) al. *in universae.*

2) Fort. *universitatemque.*

3) *umbram.*

4) *antea.*

5) *et aquam.*

sempiternam[1]) rerum futurarum veritatem: quorum nihil tale est, ut in eo vis divina inesse videatur. Et haec quidem in primo libro de natura deorum; in secundo autem volt Orphei, Musaei, Hesiodi Homerique fabellas accommodare ad ea, quae ipse primo libro de diis immortalibus dixerit[2]): ut etiam veterrimi poëtae, qui haec ne suspicati quidem sint[3]), Stoici fuisse videantur. Quem Diogenes Babylonius consequens in eo libro, qui inscribitur de Minerva, partum Jovis ortumque virginis ad physiologiam traducens, diiungit a fabula.

16. Exposui fere non philosophorum iudicia, sed delirantium somnia; nec enim multo absurdiora sunt ea, quae poëtarum vocibus fusa ipsa suavitate nocuerunt: qui et ira inflammatos et libidine furentes induxerunt deos, feceruntque ut eorum bella, pugnas, proelia, vulnera videremus, odia praeterea, dissidia, discordias, ortus, interitus, querelas, lamentationes, effusas in omni intemperantia libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concubitus mortalesque ex immortali[4]) procreatos. Cum poëtarum autem errore coniungere licet portenta magorum Aegyptiorumque in eodem genere dementiam, tum etiam volgi opiniones, quae in maxima inconstantia veritatis ignoratione versantur. Ea qui consideret quam inconsulte ac temere dicantur, venerari Epicurum et in eorum ipsorum numero, de quibus haec quaestio est, habere debeat. Solus enim vidit, primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura. Quae est enim gens aut quod genus hominum, quod non habeat sine doctrina anticipationem quandam deorum? quam appellat πρόληψιν Epicurus, id est, anteceptam animo rei quandam informationem, sine qua nec intelligi quicquam

1) Fort. *sempiternamque.*
2) al. *dixerat.*
3) al. *sunt.*
4) al. *immortalibus.*

nec quaeri nec disputari potest[1]). Cuius rationis vim atque utilitatem ex illo caelesti Epicuri de regula et iudicio volumine accepimus.

17. Quod igitur fundamentum huius quaestionis est, id praeclare iactum videtis. Quum enim non instituto aliquo aut more aut lege sit opinio constituta maneatque ad unum omnium firma consensio, intelligi necesse est esse deos, quoniam insitas eorum vel potius innatas cognitiones habemus. De quo autem omnium natura consentit, id verum esse necesse est; esse igitur deos confitendum est. Quod quoniam fere constat inter omnes non philosophos solum, sed etiam indoctos, fateamur constare illud etiam, hanc nos habere sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem deorum (sunt enim rebus novis nova ponenda nomina, ut Epicurus ipse πρόληψιν appellavit, quam antea nemo eo verbo nominarat): hanc igitur habemus, ut deos beatos et immortales putemus. Quae enim nobis natura informationem deorum ipsorum dedit, eadem insculpsit in mentibus, ut eos aeternos et beatos haberemus. Quod si ita est, vere exposita illa sententia est ab Epicuro: Quod aeternum beatumque sit, id nec habere ipsum negoti quicquam nec exhibere alteri; itaque neque ira neque gratia teneri, quod, quae talia essent, imbecilla essent omnia. Si nihil aliud quaereremus, nisi ut deos pie coleremus et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum; nam et praestans deorum natura hominum pietate coleretur, quum et aeterna esset et beatissima; habet enim venerationem iustam quicquid excellit; et metus omnis a vi atque ira deorum pulsus esset; intelligitur enim, a beata immortalique natura et iram et gratiam segregari: quibus remotis nullos a superis impendere metus. Sed ad hanc confirmandam opinionem anquirit[2]) animus et

---

1) al. *possit.*
2) al. *inquirit.*

formam et vitam et actionem mentis atque agitationem[1]) in deo.

18. Ac de forma quidem partim natura nos admonet, partim ratio docet. Nam a natura habemus omnes omnium gentium speciem nullam aliam nisi humanam deorum; quae enim alia forma occurrit umquam aut vigilanti cuiquam aut dormienti? Sed, ne omnia revocentur ad primas notiones, ratio hoc idem ipsa declarat. Nam quum praestantissimam naturam, vel quia beata est, vel quia sempiterna, convenire videatur eandem esse pulcherrimam, quae compositio membrorum, quae conformatio lineamentorum, quae figura, quae species humana potest esse pulchrior? Vos quidem, Lucili, soletis (nam Cotta meus modo hoc, modo illud), quum artificium effingitis fabricamque divinam, quam sint omnia in hominis figura non modo ad usum, verum etiam ad venustatem apta, describere. Quod si omnium animantium formam[2]) vincit hominis figura, deus autem animans est, ea figura profecto est, quae pulcherrima sit omnium; quoniamque deos beatissimos esse constat, beatus autem esse sine virtute nemo potest, nec virtus sine ratione constare, nec ratio usquam inesse nisi in hominis figura, hominis esse specie deos confitendum est. Nec tamen ea species corpus est, sed quasi corpus, nec habet sanguinem, sed quasi sanguinem.

19. Haec quamquam et inventa sunt acutius et dicta subtilius ab Epicuro, quam ut quivis ea possit agnoscere, tamen fretus intelligentia vestra dissero brevius, quam causa desiderat. Epicurus autem, qui res occultas et penitus abditas non modo viderat[3]) animo, sed etiam sic

---

1) Beier. *vitae actionem mentisque agitationem.*
2) al. *formas.*
3) al. *viderit.*

tractat [1]), ut manu nos ducat [2]), docet eam esse vim et naturam deorum, ut primum non sensu, sed mente cernatur, nec soliditate quadam, nec ad numerum, ut ea, quae ille propter firmitatem στερέμνια appellat, sed imaginibus, similitudine et transitione perceptis; quum [3]) infinita simillimarum imaginum species ex innumerabilibus individuis exsistat et ad deos [4]) affluat, cum [5]) maximis voluptatibus in eas imagines mentem intentam infixamque nostram intelligentiam capere, quae sit et beata natura et aeterna. Summa vero vis infinitatis et magna ac diligenti contemplatione dignissima est; in qua intelligi necesse est, eam esse naturam, ut omnia omnibus paribus paria respondeant. Hanc ἰσονομίαν appellat Epicurus, id est, aequabilem tributionem. Ex hac igitur illud efficitur, si mortalium tanta multitudo sit, esse immortalium non minorem, et, si quae interimant innumerabilia sint, etiam ea, quae conservent, infinita esse debere. Et quaerere a nobis, Balbe, soletis, quae vita deorum sit quaeque ab iis degatur aetas. Ea videlicet, qua nihil beatius, nihil omnibus bonis affluentius cogitari potest. Nihil enim agit, nullis occupationibus est implicatus, nulla opera molitur, sua sapientia et virtute gaudet, habet exploratum, fore se semper tum [6]) in maximis, tum in aeternis voluptatibus.

20. Hunc deum rite beatum dixerimus, vestrum vero laboriosissimum. Sive enim ipse mundus deus est, quid potest esse minus quietum, quam nullo puncto temporis intermisso versari circum axem caeli admirabili celeritate? nisi quietum autem, nihil beatum est; sive in ipso mundo

---

1) al. *tractet.*

2) *ut manu, docet.*

3) Fort. *quumque.*

4) al. *ad nos.* Al. *a diis ad nos.*

5) Fort. *tum.*

6) al. *quum (cum).*

deus inest aliquis, qui regat, qui gubernet, qui cursus astrorum, mutationes temporum, rerum vicissitudines ordinesque conservet, terras [1]) et maria contemplans hominum commoda vitasque tueatur: nae ille est implicatus molestis negotiis et operosis. Nos autem beatam vitam in animi securitate et in omnium vacatione munerum ponimus. Docuit enim nos idem, qui cetera, natura effectum esse mundum; nihil opus fuisse fabrica, tamque eam rem esse facilem, quam vos effici negatis [2]) sine divina posse sollertia, ut innumerabiles natura mundos effectura sit, efficiat, effecerit. Quod quia, quemadmodum natura efficere sine aliqua mente possit, non videtis, ut tragici poëtae, quum explicare argumenti exitum non potestis, confugitis ad deum; cuius operam profecto non desideraretis, si immensam et interminatam in omnes partes magnitudinem regionum videretis, in quam se iniiciens animus et intendens ita late longeque peregrinatur, ut nullam tamen oram ultimi videat, in qua possit insistere. In hac igitur immensitate latitudinum, longitudinum, altitudinum [4]) infinita vis innumerabilium volitat atomorum, quae, interiecto inani, cohaerescunt tamen inter se et aliae alias apprehendentes continuantur; ex quo efficiuntur hae [5]) rerum formae atque figurae, quas vos effici posse sine follibus et incudibus non putatis. Itaque imposuistis in cervicibus nostris sempiternum dominum, quem dies et noctes timeremus. Quis enim non timeat omnia providentem et cogitantem et animadvertentem et omnia ad se pertinere putantem, curiosum et plenum negoti deum? Hinc vobis exstitit primum illa fatalis necessitas, quam *εἱμαρμένην* dicitis: ut, quicquid accidat, id ex aeterna veritate caussarumque continuatione fluxisse dicatis. Quanti autem haec philosophia aestimanda

---

1) Fort. *et terras.*
2) al. *negetis.*
3) al. *et altitudinum.*
4) al. *eae.*

est, cui tamquam aniculis et iis quidem indoctis fato fieri videantur omnia? Sequitur μαντικὴ vestra, quae Latine divinatio dicitur: qua tanta imbueremur superstitione, si vos audire vellemus, ut haruspices, augures, harioli, vates et coniectores nobis essent colendi. His terroribus ab Epicuro soluti et in libertatem vindicati nec metuimus eos, quos intelligimus nec sibi fingere ullam molestiam nec alteri quaerere, et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem. Sed elatus studio vereor ne longior fuerim. Erat autem difficile, rem tantam tamque praeclaram inchoatam relinquere. Quamquam non tam dicendi ratio mihi habenda fuit, quam audiendi.

21. Tum Cotta, comiter, ut solebat, Atqui, inquit, Vellei, nisi tu aliquid dixisses, nihil sane ex me quidem audire potuisses. Mihi enim non tam facile in mentem venire solet, quare verum sit aliquid, quam quare falsum. Idque quum saepe, tum, quum te audirem paullo ante, contigit. Roges me, qualem deorum naturam esse ducam[1]), nihil fortasse respondeam. Quaeras, putemne talem esse, qualis modo a te sit exposita, nihil dicam mihi videri minus. Sed antequam aggrediar ad ea, quae a te disputata sunt, de te ipso dicam quid sentiam. Saepe enim de L. Crasso, familiari illo tuo, videor audisse quum te togatis omnibus sine dubio anteferret, et paucos tecum Epicureos e Graecia compararet; sed, quod ab eo te mirifice diligi intelligebam, arbitrabar illum propter benevolentiam id uberius dicere. Ego autem, etsi vereor laudare praesentem, iudico tamen, de re obscura atque difficillima[2]) a te dictum esse dilucide, neque sententiis solum copiose, sed verbis etiam ornatius, quam solent vestri. Zenonem, quem Philo noster coryphaeum appellare Epicureorum solebat, quum Athenis essem, audiebam

1) al. *dicam.*
2) *difficili.*

frequenter et quidem ipso auctore Philone: credo, ut facilius iudicarem, quam illa bene refellerentur, quum a principe Epicureorum accepissem quemadmodum dicerentur. Non igitur ille, ut plerique, sed isto modo, ut tu, distincte, graviter, ornate. Sed quod in illo mihi usu saepe venit, idem modo, quum te audirem, accidebat[1]), ut moleste ferrem, tantum ingenium (bona venia me audies) in tam leves, ne dicam, in tam ineptas sententias incidisse. Nec ego nunc ipse aliquid afferam melius. Ut enim modo dixi, omnibus fere in rebus, et maxime in physicis, quid non sit, citius quam, quid sit, dixerim.

22. Roges me, quid aut quale[2]) sit deus, auctore utar Simonide, de quo quum quaesivisset hoc idem tyrannus Hiero, deliberandi[3]) sibi unum diem postulavit; quum idem ex eo postridie quaereret, biduum petivit; quum saepius duplicaret numerum dierum, admiransque Hiero requireret cur ita faceret, Quia, quanto, inquit, diutius considero, tanto mihi res videtur obscurior. Sed Simonidem arbitror (non enim poëta solum suavis, verum etiam ceteroqui[4]) doctus sapiensque traditur), quia multa venirent in mentem acuta atque subtilia, dubitantem, quid eorum esset verissimum, desperasse omnem veritatem. Epicurus vero tuus (nam cum illo malo disserere, quam tecum) quid dicit, quod non modo philosophia dignum sit[5]), sed mediocri prudentia? Quaeritur primum in ea quaestione, quae est de natura deorum, sintne dii, necne sint. Difficile est negare. Credo, si in concione quaeratur, sed in huiuscemodi[6]) sermone et consessu[7]) facillimum.

1) *acciderat.*
2) al. *qualis.*
3) *deliberandi causa.*
4) al. *cetera quam.*
5) al. *esset.*
6) al. *huiusmodi.*
7) al. *in consessu.*

Itaque ego ipse pontifex, qui caerimonias religionesque publicas sanctissime tuendas arbitror, is hoc, quod primum est, esse deos, persuaderi mihi non opinione solum, sed etiam ad veritatem plane velim. Multa enim occurrunt, quae conturbent, ut interdum nulli esse videantur. Sed vide, quam tecum agam liberaliter: quae communia sunt vobis cum ceteris philosophis, non attingam, ut hoc ipsum; placet enim omnibus fere mihique ipsi in primis, deos esse[1]). Itaque non pugno; rationem tamen eam, quae a te affertur, non satis firmam puto.

23. Quod enim omnium gentium generumque hominibus ita videretur, id satis magnum esse argumentum dixisti, cur esse deos confiteremur. Quod quum leve per se, tum etiam falsum est. Primum enim unde notae tibi sunt opiniones nationum? Equidem arbitror multas esse gentes sic immanitate efferatas, ut apud eas nulla suspicio deorum sit. Quid? Diagoras, ἄθεος qui dictus est, posteaque Theodorus, nonne aperte deorum naturam sustulerunt? Nam Abderites quidem Protagoras, cuius a te modo mentio facta est, sophistes temporibus illis vel maximus, quum in principio libri sui sic posuisset, *De divis neque ut sint, neque ut non sint, habeo dicere,* Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus, librique eius in concione combusti. Ex quo equidem existimo, tardiores ad hanc sententiam profitendam multos esse factos, quippe quum poenam ne dubitatio quidem effugere potuisset. Quid de sacrilegis, quid de impiis periurisque dicemus?

— *Tubulus si Lucius umquam,*
Si Lupus, aut Carbo, Neptuni filius[2]), —

ut ait Lucilius, putasset esse deos, tam periurus aut tam impurus fuisset? Non est igitur tam explorata ista ratio

1) L. *esse deos.*
2) *aut Neptuni.*

ad id quod voltis confirmandum, quam videtur. Sed quia commune est hoc argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore: ad vestra propria venire malo.

Concedo esse deos; doce me igitur, unde sint, ubi sint, qnales sint corpore, animo, vita: haec enim scire desidero. Abuteris ad omnia atomorum regno et licentia; hinc, quodcumque in solum venit, ut dicitur, effingis[1]) atque efficis: quae primum nullae sunt; nihil est enim, quod vacet corpore; corporibus autem omnis obsidetur locus: ita nullum inane, nihil esse individuum potest.

24. Haec ego nunc physicorum oracula fundo: vera, an falsa, nescio; sed veri tamen similiora, quam vestra. Ista enim flagitia Democriti sive etiam ante Leucippi, esse corpuscula quaedam levia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, curvata quaedam et quasi adunca: ex his effectum esse caelum atque terram, nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito: hanc tu opinionem, C. Vellei, usque ad hanc aetatem perduxisti, priusque te quis de omni vitae statu, quam de ista auctoritate deiecerit; ante enim iudicasti, Epicureum te esse oportere, quam ista cognovisti. Ita necesse fuit, aut haec flagitia concipere animo, aut susceptae philosophiae nomen amittere. Quid enim mereas, ut Epicureus esse desinas? Nihil equidem, inquis, ut rationem vitae beatae veritatemque deseram. Ista igitur est veritas? Nam de vita beata nihil repugno, quam tu ne in deo quidem esse censes, nisi plane otio langueat. Sed ubi est veritas? In mundis, credo, innumerabilibus, omnibus minimis temporum punctis aliis nascentibus, aliis cadentibus. An in individuis corpusculis tam praeclara opera, nulla moderante natura, nulla ratione, fingentibus? Sed oblitus liberalitatis meae, qua tecum paullo ante uti coeperam, plura complector. Concedam igitur, ex individuis constare omnia: quid ad rem? deorum

---

1) Heindorf. suspic. *effutis*.

enim natura quaeritur. Sint sane ex atomis: non igitur aeterni; quod[1]) enim ex atomis, id natum aliquando[2]): si natum, nulli dii ante, quam nati, et si ortus est deorum, interitus sit necesse est, ut tu paullo ante de Platonis mundo disputabas. Ubi igitur illud vestrum beatum et aeternum, quibus duobus verbis significatis deum? Quod quum efficere voltis, in dumeta correpitis. Ita enim dicebas, non corpus esse in deo, sed quasi corpus, nec sanguinem, sed quasi sanguinem.

25. Hoc persaepe facitis, ut, quum aliquid non veri simile dicatis et effugere reprehensionem velitis, afferatis aliquid, quod omnino ne fieri quidem possit: ut satius fuerit illud ipsum, de quo ambigebatur, concedere, quam tam impudenter[3]) resistere. Velut Epicurus, quum videret, si atomi ferrentur in locum inferiorem suopte pondere, nihil fore in nostra potestate, quod esset earum motus certus et necessarius, invenit, quo modo necessitatem effugeret, quod videlicet Democritum fugerat: ait atomum, quum pondere et gravitate directo deorsum[4]) feratur, declinare paullulum. Hoc dicere turpius est, quam illud, quod volt, non posse defendere. Idem facit contra dialecticos: a quibus quum traditum sit, in omnibus disiunctionibus, in quibus *aut etiam*, *aut non* poneretur, alterutrum verum esse, pertimuit, ne, si concessum esset huiusmodi aliquid *Aut vivet cras, aut non vivet Epicurus*, alterutrum fieret necessarium, totum hoc *aut etiam*, *aut non* negavit esse necessarium. Quo quid dici potest obtusius? Urgebat Arcesilas Zenonem, quum ipse falsa omnia diceret quae sensibus viderentur, Zeno autem nonnulla visa esse falsa, non omnia. Timuit Epicurus, ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum: omnes

1) al. *quia.*
2) al. *ex atomis sit, id — aliquando sit.*
3) al. *imprudenter.*
4) Davis. *directa deorsus.*

sensus veri nuntios dixit esse. Nihil horum, nisi callide: graviorem enim plagam accipiebat, ut leviorem repelleret. Idem facit in natura deorum: dum individuorum corporum concretionem fugit, ne interitus et dissipatio consequatur, negat esse corpus deorum, sed tamquam corpus, nec sanguinem, sed tamquam sanguinem.

26. Mirabile videtur, quod non rideat haruspex, quum haruspicem viderit: hoc mirabilius, quod vos inter vos risum tenere possitis. Non est corpus, sed quasi corpus. Hoc intelligerem quale esset, si id in ceris fingeretur aut fictilibus figuris: in deo quid sit quasi corpus aut quasi sanguis, intelligere non possum. Ne tu quidem, Vellei, sed non vis fateri. Ista enim a vobis quasi dictata redduntur, quae Epicurus oscitans halucinatus est, quum quidem gloriaretur, ut videmus in scriptis, se magistrum habuisse nullum: quod et[1]) non praedicanti, tamen facile equidem crederem[2]), sicut mali aedificii domino glorianti, se architectum non habuisse. Nihil enim olet ex Academia, nihil ex Lyceo, nihil ne e puerilibus quidem disciplinis. Xenocratem audire potuit: quem virum, dii immortales! et sunt, qui putent audivisse; ipse non volt: credo plus nemini. Pamphilum quendam, Platonis auditorem, ait a se Sami auditum; ibi enim adolescens habitabat cum patre et fratribus, quod in eam pater eius Neocles agripeta venerat; sed quum agellus eum non satis aleret, ut opinor, ludi magister fuit. Sed hunc Platonicum[3]) mirifice contemnit Epicurus: ita metuit, ne quid umquam didicisse videatur. In Nausiphane Democriteo tenetur: quem quum a se non neget auditum, vexat tamen omnibus contumeliis. Atqui si haec Democritea non

1) Heind. *etiam*
2) al. *quidem crederem*. Lamb. *eq. credam*.
3) Heind. suspic. *ut Platonicum*.

audisset, quid audierat? quid enim[1]) in physicis Epicuri non a Democrito? Nam etsi quaedam commutavit, ut quod paullo ante de inclinatione atomorum dixi, tamen pleraque dicit eadem: atomos, inane, imagines, infinitatem locorum innumerabilitatemque mundorum, eorum ortus, interitus, omnia fere, quibus naturae ratio continetur. Nunc istud quasi corpus et quasi sanguinem quid intelligis? Ego enim te scire[2]) ista melius, quam me, non fateor solum, sed etiam facile patior. Quum quidem semel[3]) dicta sunt, quid est quod Velleius intelligere possit, Cotta non possit? Itaque corpus quid sit, sanguis quid sit, intelligo, quasi corpus et quasi sanguis quid sit, nullo prorsus modo intelligo. Neque tu me celas, ut Pythagoras solebat alienos, nec consulto dicis occulte, tamquam Heraclitus, sed (quod inter nos liceat) ne tu quidem intelligis.

27. Illud video pugnare te, species ut quaedam sit deorum, quae nihil concreti habeat, nihil solidi, nihil expressi, nihil eminentis, sitque pura, levis, perlucida. Dicemus ergo idem, quod in Venere Coa: corpus illud non est, sed simile corpori, nec ille fusus et candore mixtus rubor sanguis est, sed quaedam sanguinis similitudo: sic in Epicureo deo non res, sed similitudines rerum esse. Fac id, quod ne intelligi quidem potest, mihi esse persuasum: cedo mihi istorum adumbratorum deorum lineamenta atque formas. Non deest hoc loco copia rationum, quibus docere velitis, humanas esse formas deorum: primum, quod ita sit informatum anticipatumque mentibus nostris, ut homini, quum de deo cogitet, forma occurrat humana; deinde, quod[4]), quoniam rebus omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pulcherrima debeat: nec esse humana ullam pulchriorem. Tertiam ratio-

1) *quid est.*

2) *scire te.*

3) Fort. *Quae quidem si semel.*

4) *ut.*

nem affertis, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse possit. Primum igitur quidque consideremus quale sit. Arripere enim mihi videmini quasi vestro iure rem nullo modo probabilem. Etenim quis[1]) tam caecus in contemplandis rebus umquam fuit, ut non videret, species istas hominum collatas in deos aut consilio quodam sapientium, quo facilius animos imperitorum ad deorum cultum a vitae pravitate converterent, aut superstitione, ut essent simulacra, quae venerantes deos ipsos se adire crederent? Auxerunt autem haec eadem poëtae, pictores, opifices. Erat enim non facile, agentes aliquid et molientes deos in aliarum formarum imitatione servare. Accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine nihil pulchrius videatur. Sed tu hoc, physice, nen vides, quam blanda conciliatrix et quasi sui sit lena natura? An putas ullam esse terra marique beluam, quae non sui generis belua maxime delectetur? Quod ni ita esset, cur non gestiret taurus equae contrectatione, equus vaccae? An tu aquilam aut leonem aut delphinum ullam anteferre censes figuram suae? Quid igitur mirum, si hoc eodem modo homini natura praescripsit, ut nihil pulchrius quam hominem putaret, eam esse causam, cur deos hominum similes putaremus? Quid censes, si ratio esset in beluis? non suo quasque generi plurimum tributuras fuisse?

28. At mehercule ego (dicam enim, ut sentio), quamvis amem ipse me, tamen non audeo dicere pulchriorem esse me, quam ille fuerit taurus, qui vexit Europam. Non enim hoc loco de ingeniis aut de orationibus nostris, sed de specie figuraque quaeritur. Quod si fingere nobis et iungere formas velimus, qualis ille maritimus Trito[2]) pingitur natantibus invehens beluis adiunctis humano corpori: nolis esse. Difficili in loco versor; est enim vis

1) *probabilem omnium. Quis.*

2) *Triton.* Cf. *Ochsn.* in Cicer. Eclogg. p. 45 (ed II.).

tanta naturae, ut homo nemo velit nisi hominis similis esse: et quidem formica formicae. Sed tamen cuius hominis? quotus enim quisque formosus est? Athenis quum essem, e gregibus epheborum vix singuli reperiebantur. Video, quid arriseris; sed ita tamen se res habet[1]). Deinde nobis, qui concedentibus philosophis antiquis adolescentulis delectamur, etiam vitia saepe iucunda sunt. Naevus in articulo pueri delectat[2]) Alcaeum. At est corporis macula naevus; illi tamen hoc lumen videbatur. Q. Catulus, huius collegae et familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium, in quem etiam illud est eius:

Constiteram exorientem auroram forte salutans,
Quum subito a laeva Roscius exoritur.
Pace mihi liceat, caelestes, dicere vestra,
Mortalis visu'st [3]) *pulchrior esse deo.*

Huic ille deo[4]) pulchrior: at erat, sicut hodie est, perversissimis oculis. Quid refert, si hoc ipsum salsum illi et venustum videbatur?

29. Redeo ad deos. Ecquos si non tam strabones, at paetulos esse arbitramur? ecquos naevum habere? ecquos silos, flaccos, frontones, capitones, quae sunt in nobis? an omnia emendata in illis? Detur id vobis. Num etiam est una omnium facies? nam si plures, aliam esse alia pulchriorem necesse est. Igitur aliquis non pulcherrimus deus. Si[5]) una omnium facies est, florere in caelo Academiam necesse est; si enim nihil inter deum et deum differt, nulla est apud deos cognitio, nulla perceptio. Quid si etiam, Vellei, falsum illud omnino est, nullam aliam nobis de deo cogitantibus speciem nisi hominis

---

1) al. *tamen ita res habet.*
2) al. *delectabat.*
3) *visus.*
4) *Huic deo.*
5) Walk. *sin.*

occurrere? tamenne ista tam absurda defendes? Nobis fortasse sic [1]) occurrit, ut dicis: Iovem, Iunonem, Minervam, Neptunum, Vulcanum, Apollinem, reliquos deos ea facie novimus, qua pictores fictoresque voluerunt, neque solum facie, sed etiam ornatu, aetate, vestitu [2]): at non Aegyptii nec Syri nec fere cuncta barbaria; firmiores enim videas apud eos opiniones esse de bestiis quibusdam, quam apud nos de sanctissimis templis et simulacris deorum. Etenim fana multa exspoliata et simulacra deorum de locis sanctissimis ablata videmus a nostris; at vero ne fando quidem auditum est, crocodilum aut ibim aut felem violatum ab Aegyptio. Quid igitur censes? Apim illum, sanctum Aegyptiorum bovem, nonne deum videri Aegyptiis? tam hercle, quam tibi illam vestram [3]) Sospitam, quam tu numquam ne in somnis quidem vides nisi cum pelle caprina, cum hasta, cum scutulo, cum calceolis repandis. At non est talis Argiva [4]) nec Romana Iuno: ergo alia species Iunonis Argivis, alia Lanuvinis. Et quidem alia nobis Capitolini, alia Afris Ammonis Iovis.

30. Non pudet igitur physicum, id est, speculatorem venatoremque naturae, ab animis consuetudine imbutis petere testimonium veritatis? Isto enim modo dicere licebit, Iovem semper barbatum, Apollinem semper imberbem, caesios oculos Minervae, caeruleos esse Neptuni. Et quidem Athenis laudamus Vulcanum eum, quem fecit Alcamenes, in quo stante atque vestito leviter apparet claudicatio non deformis. Claudum igitur habebimus deum, quoniam de Vulcano sic accepimus. Age et his vocabulis deos esse faciamus [5]) quibus a nobis nominantur. At primum, quot

---

1) *si.*

2) al. *atque vestitu.*

3) *nostram.*

4) *Argia.*

5) *facimus.*

hominum linguae, tot nomina deorum; non enim, ut tu Velleius, quocumque veneris, sic idem in Italia Vulcanus, idem in Africa, idem in Hispania. Deinde nominum non magnus numerus ne in pontificiis quidem nostris, deorum autem innumerabilis. An sine nominibus sunt [1]? Istud quidem ita vobis dicere necesse e t. Quid enim attinet, quum una facies sit, plura esse nomina? Quam bellum erat, Vellei, confiteri potius nescire quod nescires, quam ista effutientem nauseare atque ipsum tibi [2]) displicere! An tu mei similem putas esse aut tui deum? Profecto non putas. Quid ergo? solem dicam aut lunam aut caelum deum? ergo etiam beatum? quibus fruentem voluptatibus? et sapientem? Quì potest esse in eiusmodi trunco sapientia? Haec vestra sunt. Si igitur nec humano visu, quod docui, nec tali aliquo, quod tibi ita [3]) persuasum est: quid dubitas negare deos esse? Non audes. Sapienter id quidem, ets hoc loco non populum metuis, sed ipsos deos. Novi egoi Epicureos omnia sigilla venerantes [4]); quamquam video nonnullis videri Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisse deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis eius brevibusque sententiis, quas appellatis *κυρίας δόξας*, haec, ut opinor, prima sententia est: *Quod beatum et immortale est, id nec habet nec exhibet cuiquam negotium.*

31. In hac ita exposita sententia sunt qui existiment, quod ille inscitia plane loquendi fecerit, fecisse consulto: de homine minime vafro male existimant. Dubium est enim, utrum aliquid dicat esse [5]) beatum et immortale, an, si quod sit, id esse immortale [6]). Non animadvertunt, hic

1) Goerenz. *At — sunt.*
2) *sibi.*
3) al. *tibi persuasum.*
4) *numerantes.*
5) *iste.*
6) Heind. *id esse tale.*

eum ambigue loquutum esse, sed multis aliis locis et illum et Metrodorum tam aperte, quam paullo ante te. Ille vero deos esse putat, nec quemquam vidi, qui magis ea, quae timenda esse negaret, timeret, mortem dico et deos: quibus mediocres homines non ita valde moventur, his ille clamat omnium mortalium mentes esse perterritas. Tot millia latrocinantur morte proposita; alii omnia quae possunt sana compilant. Credo, aut illos mortis timor terret, aut hos religionis.

Sed quoniam non audes (iam enim cum ipso Epicuro loquar) negare esse deos, quid est quod te impediat aut solem [1]) aut mundum aut mentem aliquam sempiternam in deorum natura ponere? Numquam vidi, inquit, animam rationis consiliique[2]) participem in ulla alia nisi humana figura. Quid? solis numquidnam aut lunae aut quinque errantium siderum simile vidisti? Sol duabus unius orbis ultimis partibus definiens motum cursus annuos conficit. Huius hanc lustrationem eiusdem incensa radiis menstruo spatio luna complet. Quinque autem] stellae eundem orbem tenentes aliae propius a terris, aliae remotius ab eisdem principiis disparibus temporibus eadem spatia conficiunt. Numquid tale, Epicure, vidisti? Ne sit igitur sol, ne luna, ne stellae, quoniam nihil esse potest, nisi quod attigimus aut vidimus. Quid? deum ipsum numne vidisti? Cur igitur credis esse? Tollamus ergo omnia, quae aut historia nobis aut ratio nova affert. Ita fit[3]), ut mediterranei mare esse non credant. Quae sunt tantae animi angustiae, ut, si Seriphi natus esses nec umquam egressus ex insula, in qua lepusculos vulpeculasque saepe vidisses, non crederes leones et pantheras esse, quum tibi quales essent diceretur, si vero de elephanto quis diceret, etiam rideri te putares.

---

1) al. *solem aut lunam.*
2) Malim *consilique.*
5) *sit.*

32. Et tu quidem, Vellei, non vestro more, sed dialecticorum (quae[1]) funditus gens vestra non novit) argumenti sententiam conclusisti: beatos esse deos sumpsisti. Concedimus. Beatum autem sine virtute neminem esse posse. Id quoque damus, et libenter quidem. Virtutem autem sine ratione constare non posse. Conveniat id quoque necesse est. Adiungis, nec rationem esse nisi in hominis figura. Quem tibi hoc daturum putas? Si enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc pervenire? Sumpsisses tuo iure. Quid autem est istuc gradatim[2])? Nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem video te venisse gradibus: a ratione ad humanam figuram quo modo accedis? Praecipitare istuc quidem est, non descendere. Nec vero intelligo, cur maluerit Epicurus deos hominum similes dicere, quam homines deorum. Quaeres, quid intersit: si enim hoc illi simile sit, esse illud huic. Video; sed hoc dico, non ab hominibus formae figuram venisse ad deos; dii enim semper fuerunt; nati numquam sunt, siquidem aeterni sunt futuri; at homines nati: ante igitur humana forma, quam homines, ea, qua erant forma[3]) dii immortales. Non ergo illorum humana forma, sed nostra divina dicenda est. Verum hoc quidem, ut voletis: illud quaero, quae fuerit tanta fortuna (nihil enim ratione in rerum natura factum esse voltis), sed tamen quis iste tantus casus? unde tam felix concursus atomorum, ut repente homines deorum forma nascerentur? Semina deorum decidisse de caelo in terras putamus et sic homines patrum similes exstitisse? Vellem diceretis: deorum cognationem agnoscerem non invitus. Nihil tale dicitis, sed casu esse factum, ut essemus deorum similes. Et nunc argumenta quaerenda sunt quibus hoc refellatur? Utinam tam facile vera invenire possim, quam falsa convincere.

---

1) Manut. *quem.*

2) *pervenire? Quid autem — gradatim? Sumpsisses tuo iure.*

3) al. *qua erant dii.* Fort. *ea si erant forma dii immortales.*

33. Etenim enumerasti memoriter et copiose (ut mihi quidem admirari liberet in homine esse Romano tantam scientiam) usque a Thale Milesio de deorum natura philosophorum sententias. Omnesne tibi illi delirare visi sunt, qui sine manibus et pedibus constare deum posse decreverunt? Ne hoc quidem vos movet considerantes, quae sit utilitas quaeque opportunitas in homine membrorum, ut iudicetis membris humanis deos non egere? Quid enim pedibus opus est sine ingressu? quid manibus, si nihil comprehendendum est? quid reliqua descriptione omnium corporis partium, in qua nihil inane, nihil sine causa, nihil supervacaneum est? Itaque nulla ars imitari sollertiam naturae potest. Habebit igitur linguam deus et non loquetur, dentes, palatum, fauces nullum ad usum, quaeque procreationis causa natura corpori affinxit[1]), ea frustra habebit deus, nec externa magis, quam interiora: cor, pulmones, iecur, cetera, quae, detracta utilitate, quid habent venustatis? quandoquidem haec esse in deo propter pulchritudinem voltis. Istisne fidentes somniis non modo Epicurus et Metrodorus et Hermarchus[2]) contra Pythagoram, Platonem Empedoclemque dixerunt, sed meretricula etiam Leontium contra Theophrastum scribere ausa est[3])? Scito illa quidem sermone et Attico, sed tamen. Tantum Epicuri hortus habuit licentiae. Et soletis queri! Zeno quidem etiam litigabat. Quid dicam Albutium? Nam Phaedro nihil elegantius, nihil humanius; sed stomachabatur senex, si quid asperius dixeram, quum Epicurus contumeliosissime Aristotelem vexaverit, Phaedoni Socratico turpissime maledixerit, Metrodori, sodalis sui, fratrem Timocratem, quia nescio quid in philosophia dissentiret, totis voluminibus conciderit, in Democritum ipsum, quem sequutus est, fuerit ingratus, Nausiphanem,

---

1) *affixit.*
2) *Hermachus.*
3) *sit.*

magistrum suum, a quo nihil didicerat, tam male acceperit.

34. Zeno quidem non eos solum, qui tum erant, Apollodorum, Syllum, ceteros figebat maledictis, sed Socratem ipsum, parentem philosophiae, Latino verbo utens, scurram Atticum fuisse dicebat, Chrysippum numquam nisi Chesippum vocabat. Tu ipse paullo ante, quum tamquam senatum philosophorum recitares, summos viros desipere, delirare, dementes esse dicebas. Quorum si nemo verum vidit de natura deorum, verendum est, ne nulla sit omnino. Nam ista, quae vos dicitis, sunt tota commenticia, vix digna lucubratione anicularum. Non enim sentitis, quam multa vobis suscipienda sint, si impetraritis[1]) ut concedamus, eandem esse hominum et deorum figuram. Omnis cultus et curatio corporis erit eadem adhibenda deo, quae adhibetur homini: ingressus, cursus, accubitio, inclinatio, sessio, comprehensio, ad extremum etiam sermo et oratio. Nam quod et mares deos et feminas esse dicitis, quid sequatur videtis. Equidem mirari satis non possum, unde ad istas opiniones vester ille princeps venerit. Sed clamare non desinitis retinendum hoc esse, deus ut beatus immortalisque sit. Quid autem obstat, quo minus sit beatus, si non sit bipes? aut ista, sive beatitas sive beatitudo dicenda est (utrumque omnino durum, sed usu mollienda nobis verba sunt), verum ea, quaecumque est, cur aut in solem illum aut in hunc mundum aut in aliquam mentem aeternam figura membrisque corporis vacuam cadere non potest? Nihil aliud dicis nisi, Numquam vidi solem aut mundum beatum. Quid? mundum, praeter hunc, umquamne vidisti? Negabis. Cur igitur non sexcenta millia esse mundorum, sed innumerabilia ausus es dicere? Ratio docuit. Ergo hoc te ratio non docebit, quum praestantissima natura quaeratur, eaque beata et

---

1) al. *impetraveritis*.

aeterna, quae sola divina natura sunt, ut immortalitate vincimur ab ea natura, sic animi praestantia vinci, atque ut animi, item corporis? Cur igitur, quum ceteris rebus inferiores simus, forma pares sumus? Ad similitudinem enim deo propius accedebat humana virtus, quam figura.

35. An quicquam tam puerile dici potest (ut eundem locum diutius urgeam), quam si ea genera beluarum, quae in rubro mari Indiave gignantur, nulla esse dicamus? Atqui ne curiosissimi quidem homines exquirendo audire tam multa possunt, quam sunt multa, quae terra, mari, paludibus, fluminibus exsistunt: quae negemus esse, quia numquam vidimus! Ipsa vero quam nihil ad rem pertinet, quae vos delectat maxime, similitudo? Quid? canis nonne similis lupo? atque, ut Ennius,

Simia quam similis, turpissima bestia, nobis!

At mores in utroque dispares. Elephanto beluarum nulla prudentior; ad figuram quae vastior? De bestiis loquor: quid inter ipsos homines? nonne et simillimis formis dispares mores et moribus simillimis figura dissimilis? Etenim si semel, Vellei, suscipimus genus hoc argumenti, attende quo serpat. Tu enim sumebas nisi in hominis figura rationem inesse non posse; sumet alius, nisi in terrestri: nisi in eo, qui natus sit: nisi in eo, qui adoleverit: nisi in eo, qui didicerit: nisi in eo, qui ex animo constet et corpore caduco et infirmo: postremo nisi in homine atque mortali. Quod si in omnibus his rebus obsistis, quid est quod te una forma conturbet? His enim omnibus, quae proposui, adiunctis, in homine rationem esse et mentem videbas. Quibus detractis, deum tamen nosse te dicis, modo lineamenta maneant. Hoc est non considerare, sed quasi sortiri, quid loquare. Nisi forte ne hoc quidem attendis, non modo in homine, sed etiam in arbore, quicquid supervacaneum sit aut usum non habeat, obstare. Quam molestum est, uno digito plus habere! quid ita? quia nec ad speciem nec ad usum alium quin-

que desiderant. Tuus autem deus non digito uno redundat, sed capite, collo, cervicibus, lateribus, alvo, tergo. poplitibus, manibus, pedibus, feminibus, cruribus. Si ut immortalis sit, quid haec ad vitam membra pertinent? quid ipsa facies? Magis illa, cerebrum, cor, pulmones, iecur; haec enim sunt domicilia vitae: oris quidem habitus ad vitae firmitatem nihil pertinet.

36. Et eos [1]) vituperabas, qui ex operibus magnificis atque praeclaris, quum ipsum mundum, quum eius membra, caelum, terras, maria, quumque horum insignia, solem, lunam stellasque vidissent, quumque temporum maturitates, mutationes vicissitudinesque cognovissent, suspicati essent aliquam excellentem esse praestantemque naturam, quae haec fecisset, moveret, regeret, gubernaret. Qui, etiam si aberrant a coniectura [2]), video tamen quid sequantur. Tu quod opus tandem magnum et egregium habes, quod effectum divina mente videatur, ex quo esse deos suspicere? Habebam, inquis, in animo insitam informationem quandam dei. — Et barbati quidem Iovis, galeatae Minervae. Num igitur esse tales putas? Quanto melius haec volgus imperitorum, qui non membra solum hominis deo tribuant [3]), sed usum etiam membrorum: dant enim arcum, sagittas, hastam, clypeum, fuscinam, fulmen, et si, actiones quae sint deorum, non vident, nihil agentem tamen deum non queunt cogitare. Ipsi, qui irridentur, Aegyptii nullam beluam nisi ob aliquam utilitatem, quam ex ea caperent, consecraverunt; velut ibes maximam vim serpentium conficiunt, quum sint aves excelsae, cruribus rigidis, corneo proceroque rostro: avertunt pestem ab Aegypto, quum volucres angues ex vastitate Libyae vento Africo invectas interficiunt atque consumunt; ex quo fit, ut illae nec

---

1) al. *Et eos tu.*
2) *aberrant coniectura.*
3) *tribuunt.*

morsu vivae noceant nec odore mortuae. Possum de ichneumonum utilitate, de crocodilorum, de felium dicere, sed nolo esse longus. Ita concludam, tamen beluas a barbaris propter beneficium consecratas, vestrorum deorum non modo beneficium nullum exstare, sed ne factum quidem omnino. Nihil habet, inquit, negoti. Profecto Epicurus, quasi pueri delicati, nihil cessatione melius existimat.

37. At ipsi tamen pueri, etiam quum cessant, exercitatione aliqua ludicra delectantur: deum sic feriatum volumus cessatione torpere, ut, si se commoverit, vereamur ne beatus esse non possit? Haec oratio non modo deos spoliat motu et actione divina, sed etiam homines inertes efficit, siquidem agens aliquid ne deus quidem esse beatus potest.

Verum sit sane, ut voltis, deus effigies hominis et imago: quod eius est domicilium? quae sedes? qui locus? quae deinde actio vitae? quibus rebus, id quod voltis, beatus est? utatur enim suis bonis oportet et fruatur, qui beatus futurus est. Nam locus quidem iis etiam naturis, quae sine animis sunt, suus est cuique proprius, ut terra infimum teneat, hanc inundet aqua, superior aëri[1]), ignibus altissima ora reddatur. Bestiarum autem terrenae sunt aliae, partim aquatiles, aliae quasi ancipites, in utraque sede viventes; sunt quaedam etiam, quae igni nasci putentur, appareantque in ardentibus fornacibus saepe volitantes. Quaero igitur, vester deus primum ubi habitet; deinde quae causa eum loco moveat, si modo movetur aliquando; porro[2]), quum hoc proprium sit animantium, ut aliquid appetant quod sit naturae accommodatum, deus quid appetat; ad quam denique rem motu mentis ac

1) *aether.*
2) *postremo.*

ratione [1]) utatur; postremo, quo modo beatus sit, quo modo aeternus. Quicquid enim horum attigeris, ulcus est: ita male instituta ratio exitum reperire non potest. Sic enim dicebas, speciem dei percipi cogitatione, non sensu, nec esse in ea ullam soliditatem, neque eandem ad numerum permanere, eamque esse eius visionem, ut similitudine et transitione cernatur, neque deficiat umquam ex infinitis corporibus similium accessio: ex eoque fieri, ut in haec intenta mens nostra beatam illam naturam et sempiternam putet.

38. Hoc, per ipsos deos, de quibus loquimur, quale tandem est? Nam si tantummodo ad cogitationem valent, nec ullam habent soliditatem nec eminentiam, quid interest, utrum de hippocentauro, an de deo cogitemus? Omnem enim talem conformationem animi ceteri philosophi motum inanem vocant, vos autem adventum in animos et introitum imaginum dicitis. Ut igitur, Ti. Gracchum quum videor concionantem in Capitolio videre, de M. Octavio deferentem sitellam, tum eum motum animi dico esse inanem, tu autem et Gracchi et Octavi imagines remanere, quae, in Capitolium quum pervenerint [2]), tum ad animum meum referantur: hoc idem fieri in deo, cuius crebra facie pellantur animi, ex quo esse beati atque aeterni intelligantur. Fac imagines esse, quibus pulsentur animi: species duntaxat obiicitur quaedam; num etiam cur ea beata sit, cur aeterna? Quae autem istae imagines vestrae, aut unde? A Democrito omnino haec licentia. Sed et ille reprehensus a multis est, nec vos exitum reperitis, totaque res vacillat et claudicat. Nam quid est quod minus probari possit, quam hominum [3]) in me incidere imagines, Homeri, Archilochi, Romuli, Numae, Pythagorae, Platonis,

---

1) *rationis.*

2) al. *pervenerim.*

3) *omnium.*

nec ea[1]) forma, qua illi fuerunt? Quo modo ergo illi? et quorum imagines? Orpheum poëtam docet Aristoteles numquam fuisse, et hoc Orphicum carmen Pythagorei ferunt cuiusdam fuisse Cercopis. At Orpheus, id est imago eius, ut vos voltis, in animum meum saepe incurrit. Quid quod eiusdem hominis in meum aliae, aliae in tuum? quid quod earum rerum, quae numquam omnino fuerunt neque esse potuerunt, ut Scyllae, ut Chimaerae? quid quod hominum, locorum, urbium earum, quas numquam vidimus? quid quod, simulac mihi collibitum est, praesto est imago? quid quod etiam ad dormientem veniunt invocatae?

39. Tota res, Vellei, nugatoria est; vos autem non modo oculis imagines, sed etiam animis inculcatis: tanta est impunitas garriendi. At quam licenter! Fluentium frequenter transitio fit visionum, ut e multis una videatur. Puderet me dicere non intelligere, si vos ipsi intelligeretis, qui ista defenditis. Quo modo enim probas, continenter imagines ferri? aut, si continenter, quo modo aeternae? Innumerabilitas, inquis, suppeditat atomorum. Num eadem ergo ista faciet[2]), ut sint omnia sempiterna? Confugis ad aequilibritatem (sic enim ἰσονομίαν, si placet, appellemus) et ais, quoniam sit natura mortalis, immortalem etiam esse oportere. Isto modo, quoniam homines mortales sunt, sint aliqui immortales, et quoniam nascuntur in terra, nascantur [et] in aqua: „et quia sunt, quae interimant, sunt[3]), quae conservent.“ Sint sane: sed ea quae conservent, quae sunt? Deos istos esse non sentio. Omnis tamen ista rerum effigies ex individuis quo modo corporibus oritur? quae etiam si essent, quae nulla sunt, pellere se ipsa et agitari inter se concursu fortasse possent, formare, figurare, colorare, animare non possent. Nullo igitur modo immortalem deum efficitis.

1) *ex.*
2) *facient.*
3) *sint.*

40. Videamus nunc de beato. Sine virtute certe nullo modo; virtus autem actuosa, et deus vester nihil agens; expers virtutis igitur: ita ne beatus quidem. Quae ergo vita? Suppeditatio, inquis, bonorum, nullo malorum interventu. Quorum tandem bonorum? Voluptatum, credo; nempe ad corpus pertinentium; nullam enim novistis, nisi profectam a corpore et redeuntem ad corpus animi voluptatem. Non arbitror te, Vellei, similem esse Epicureorum reliquorum, quos pudeat earum Epicuri vocum, quibus ille testatur, se ne intelligere quidem ullum bonum, quod sit seiunctum a delicatis et obscaenis voluptatibus; quas quidem non erubescens persequitur omnes nominatim. Quem cibum igitur aut quas potiones aut quas vocum aut florum [1]) varietates aut quos tactus, quos odores adhibebis ad deos, ut eos perfundas voluptatibus? Ac poëtae quidem nectar, ambrosiam, epulas comparant et aut Iuventatem aut Ganymedem pocula ministrantem: tu autem, Epicure, quid facies? Neque enim, unde habeat ista deus tuus, video, nec, quo modo utatur. Locupletior igitur hominum natura ad beate vivendum est, quam deorum, quod pluribus generibus fruitur voluptatum. At has leviores ducis voluptates, quibus quasi titillatio (Epicuri enim hoc verbum est) adhibetur sensibus [2]). Quousque ludis? Nam Philo etiam noster ferre non poterat, aspernari Epicureos molles et delicatas voluptates; summa enim memoria pronuntiabat plurimas Epicuri sententias his ipsis verbis, quibus erant scriptae; Metrodori vero, qui est Epicuri collega sapientiae, multa impudentiora recitabat. Accusat enim Timocratem, fratrem suum, Metrodorus, quod dubitet omnia, quae ad beatam vitam pertineant, ventre metiri; neque id semel dicit, sed saepius. Annuere te video: nota enim tibi sunt. Proferrem libros, si negares. Neque nunc reprehendo, quod ad voluptatem omnia referantur: alia est ea quaestio;

---

1) al. *colorum.*

2) *sensibus adhibetur.*

sed doceo deos vestros esse voluptatis expertes: ita vestro iudicio ne beatos quidem.

41. At dolore vacant. Satin' est id ad illam abundantem bonis vitam beatissimam? Cogitat, inquiunt, assidue beatum esse se; habet enim nihil aliud quod agitet in mente. Comprehende igitur animo et propone ante oculos deum nihil aliud in omni aeternitate nisi *Mihi pulchre est* et *Ego beatus sum* cogitantem. Nec tamen video, quo modo non vereatur iste deus beatus, ne intereat, quum sine ulla intermissione pulsetur agiteturque incursione atomorum sempiterna, quumque ex ipso imagines semper effluant [1]). Ita nec beatus est vester deus nec aeternus. At etiam de sanctitate, de pietate adversus deos libros scripsit Epicurus. At quo modo in his loquitur? Ut Coruncanium aut Scaevolam, pontifices maximos, te audire dicas, non eum, qui sustulerit omnem funditus religionem, nec manibus, ut Xerxes, sed rationibus deorum immortalium templa et aras everterit. Quid est enim, cur deos ab hominibus colendos dicas, quum dii non modo homines non colant, sed omnino nihil curent, nihil agant? At est eorum eximia quaedam praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam allicere [2]) sapientem. An quicquam eximium potest esse in ea natura, quae sua voluptate laetans nihil nec actura sit umquam neque agat neque egerit? Quae porro pietas ei debetur, a quo nihil acceperis? aut quid omnino, cuius nullum meritum sit, ei deberi potest? Est enim pietas iustitia adversum deos: cum quibus quid potest nobis esse iuris, quum homini nulla cum deo sit communitas? Sanctitas autem est scientia colendorum deorum: qui quamobrem colendi sint non intelligo, nullo nec accepto ab iis nec sperato bono.

---

1) *affluant.*
2) *elicere.*

. 42. Quid est autem quod deos veneremur propter admirationem eius naturae, in qua egregium nihil videmus? Nam superstitione, quod gloriari soletis, facile est liberari, quum sustuleris omnem vim deorum. Nisi forte Diagoram aut Theodorum, qui omnino deos esse negabant, censes superstitiosos esse potuisse. Ego ne Protagoram quidem: cui neutrum licuerit[1]), nec esse deos nec non esse. Horum enim sententiae omnium non modo superstitionem tollunt, in qua inest timor inanis deorum, sed etiam religionem, quae deorum cultu pio continetur. Quid ii qui dixerunt, totam de diis immortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus rei publicae causa, ut, quos ratio non posset, eos ad officium religio duceret, nonne omnem religionem funditus sustulerunt? Quid Prodicus Cius[2]), qui ea, quae prodessent hominum vitae, deorum in numero habita esse dixit, quam tandem religionem reliquit? Quid qui aut fortes aut claros aut potentes viros tradunt post mortem ad deos pervenisse, eosque esse ipsos, quos nos colere, precari venerarique soleamus, nonne expertes sunt religionum omnium? Quae ratio maxime tractata ab Euhemero est: quem noster et interpretatus et sequutus est praeter ceteros Ennius. Ab Euhemero autem et mortes et sepulturae demonstrantur deorum. Utrum igitur hic confirmasse videtur religionem, an penitus totam sustulisse? Omitto Eleusina sanctam illam et augustam,

Ubi initiantur gentes orarum[3]) *ultimae*:

praetereo Samothraciam, eaque quae Lemni

Nocturno aditu occulta coluntur
Silvestribu' saepibu' densa.

Quibus explicatis ad rationemque revocatis rerum magis natura cognoscitur, quam deorum.

---

1) *liquerit.*
2) *Ceus, Chius.*
2) Bentl. *oraï.*

43. Mihi quidem etiam Democritus, vir magnus in primis, cuius fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit, nutare videtur in natura deorum. Tum enim censet imagines divinitate praeditas inesse in universitate [1]) rerum, tum principia mentis, quae sunt in eodem universo, deos esse dicit, tum animantes imagines, quae vel prodesse nobis solent vel nocere, tum ingentes quasdam imagines tantasque, ut universum mundum complectantur extrinsecus. Quae quidem omnia sunt patria Democriti, quam Democrito digniora. Quis enim istas imagines comprehendere animo potest? quis admirari? quis aut cultu aut religione dignas iudicare? Epicurus vero ex animis hominum extraxit radicitus religionem, quum diis immortalibus et opem et gratiam sustulit. Quum enim optimam et praestantissimam naturam dei dicat esse, negat idem esse in deo gratiam: tollit id, quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque naturae. Quid enim [est] melius aut quid praestantius bonitate et beneficentia? Qua quum carere deum voltis, neminem deo nec deum nec hominem carum, neminem ab eo amari, neminem diligi voltis. Ita fit, ut non modo homines a diis, sed ipsi dii inter se ab aliis alii negligantur.

44. Quanto Stoici melius, qui a vobis reprehenduntur! Censent autem, sapientes sapientibus etiam ignotis esse amicos; nihil est enim virtute amabilius: quam qui adeptus erit, ubicumque erit gentium, a nobis diligetur. Vos autem quid mali datis, quum in imbecillitate gratificationem et benevolentiam ponitis! Ut enim omittam vim et naturam deorum, ne homines quidem censetis, nisi imbecilli essent, futuros beneficos et benignos fuisse? Nulla est caritas naturalis inter bonos? Carum ipsum verbum est amoris, ex quo amicitiae nomen est ductum; quam si ad fructum nostrum referemus, non ad illius commoda, quem diligimus,

1) *inesse universitati.*

non erit ista amicitia, sed mercatura quaedam utilitatum suarum. Prata et arva et pe cudum greges diliguntur isto modo, quod fructus ex eis capiuntur: hominum caritas et amicitia gratuita est; quanto igitur magis deorum, qui nulla re egentes et inter se diligunt et hominibus consulunt. Quod ni ita sit, quid veneramur, quid precamur deos? cur sacris pontifices, cur auspiciis augures praesunt? quid optamus a diis immortalibus? quid vovemus? At etiam liber est Epicuri de sanctitate. Ludimur ab homine non tam faceto, quam ad scribendi licentiam libero. Quae enim potest esse sanctitas, si dii humana non curant? quae autem animans natura nihil curans? Verius est igitur nimirum illud, quod familiaris omnium nostrûm Posidonius disseruit in libro quinto de natura deorum, nullos esse deos Epicuro videri, quaeque is de diis immortalibus dixerit, invidiae detestandae gratia dixisse; neque enim tam desipiens fuisset, ut homunculis [1]) similem deum fingeret, lineamentis duntaxat extremis, non habitu solido, membris hominis praeditum omnibus, usu membrorum ne minimo quidem, exilem quendam atque perlucidum, nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem, omnino nihil curantem, nihil agentem. Quae natura primum nulla potest esse: idque videns Epicurus re tollit, oratione relinquit deos; deinde si maxime talis est deus, ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur, valeat. Quid enim dicam, propitius sit? esse enim propitius potest nemini, quoniam, ut dicitis, omnis in imbecillitate est et gratia et caritas.

---

1) *humunculi.*

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Hic liber continet Balbi disputationem de natura deorum ex mente Stoicorum; qui totam istam quaestionem in partes quattuor dividebant. Primum enim docebant esse deos; deinde quales essent; tum mundum ab his administrari; postremo consulere eos rebus humanis. His igitur quattuor tamquam capitibus tota Balbi disputatio continetur. Et prima quidem pars, quamquam ne egere quidem oratione videri poterat, tamen argumentis confirmatur. Nam primo, quod omnium consentiens est de diis opinio, natura evidens sit necesse est; deinde dii ipsi praesentia sua et apparitione eam rem confirmarunt; praedictiones item et praesensiones rerum futurarum deos esse clamant; omnium maxime autem mira totius mundi varietas, pulchritudo, ordo rerumque omnium ad utilitatem humanam conspiratio. Quin ex ipsa hominum sollertia colligi potest, esse aliquam divinam mentem. Nam si cetera, quae in corpore sunt, sumpsimus aliunde, aliud a terra, aliud ab humore, aliud ab aëre, aliud ab igni, rationem etiam aliunde habeamus necesse est; et quum cetera omnia mundus habeat, quod est omnium

optimum, id quoque cur non habeat, nulla est ratio. Omnes porro concedunt, nil non modo esse mundo melius, sed ne cogitari quidem posse: quare, quum ratione nil melius, ea quoque in mundo insit necesse est; qui profecto non posset ita omnibus partibus consentire, nisi uno divino et continuato spiritu contineretur: c. 2 — 8. — His rationibus subiiciuntur demonstrationes physicae. Prima huiusmodi est. Omnia quae aluntur et crescunt, ea temperatione caloris oriuntur et augentur omnesque partes mundi calore fultae sustinentur; itaque mundus simili parique natura servatur. Est igitur natura, quae omnem mundum continet eumque tuetur; quae quoniam mundi principatum (ἡγεμονικόν), ut in homine mens, obtinet et est omnium optima, sensus quoque et ratio in hac natura insint necesse est, quae in partibus mundi sunt, et multo quidem acriora atque maiora; ex quo mundum deum esse concluditur. Est praeterea animans mundus, quod motu suo cietur, qui, vel Platone auctore, tantum in animos cadit: c. 9 — 12. Altera ratio sic procedit. In omni rerum institutione est aliquid extremum atque perfectum, nisi quaedam vis obsistat. Igitur in omni natura s. universo, ac multo etiam magis, necesse est absolvi aliquid ac perfici; quod nil, ut in ceteris naturis, obsistere potest. Ergo quum in his, quae gignuntur ex terra, nil sit praeter nutritionem, bestiae vero sensum et motum habeant et appetitum, homini addita etiam est ratio, qua appetitus regantur. Ex quo efficitur, esse etiam quartum et altissimum gradum eorum, qui natura boni sapientesque gignantur, in quibus ab initio insit recta constansque ratio, quae deo tribuenda sit, hoc est, mundo. Eodem fere modo efficitur, esse in mundo summam virtutem et sapientiam: c. 12 — 14. — Sed mundi divinitate perspecta, astris etiam divinitas est tribuenda; gignuntur enim ex mobilissima et purissima aetheris parte, nulla alia admixta

natura, totaque sunt calida et perlucida. Absurdum autem esset, si res aëre ortae rationem haberent, quae in multo puriore aethere nascuntur, sensu aut ratione carerent, quae ibi multo acriora sint necesse est, et vel ordine eorum et constantia motuque voluntario declarantur; c. 15 seq. Sed maxime astrorum sensum et intelligentiam divinitatemque declarat mirabilis ordo eorum et constantia, quae neque naturam significat, quod est plena rationis, neque fortunam, quae constantiam respuit. In quo Epicurus ridicule errat, qui humanam figuram diis attribuit negatque rotundum et volubilem deum cogitari posse: c. 16 seq. Sed multae aliae naturae deorum ex magnis eorum beneficiis constitutae sunt. Nam primo quod est a deo natum, id nomine ipsius dei nuncupatur; deinde res ipsa, in qua est vis maior aliqua, sic appellatur; beneficiis porro excellentes viri in caelum fama ac voluntate sublati sunt; ac denique ex physica ratione multi fluxerunt poëtici dii: c. 23 seq. Constitutis duobus his, deos esse et qualis eorum natura sit, sequitur disputatio de providentia deorum. Ea tribus argumentis nititur de Stoicorum more. Primum ab eo ipso, quod dii sunt, ducitur (c. 30. 31.); alterum inde, quod omnes res subiectae sunt naturae sentienti, ab eaque omnia pulcherrime geruntur (c. 32.); tertium autem ex admiratione rerum caelestium et terrestrium petitur, qui locus copiose admirabiliterque explicatur. Tertiae huic disputationis parti subiicitur tandem ea, quae hanc tantam rerum molitionem hominis causa factum esse demonstrat, hominumque commodis mirifice esse a deo provisum: quod quidem quattuor argumentis fit, quorum primum ductum est a corporis humani structura; alterum a perfectionibus animi; tertium ab utilitate, quam res quum caelestes tum terrestres hominibus afferunt; quartum denique ab exemplis hominum illustrium, quibus dii consuluerunt.

---

1. Quae quum Cotta dixisset, tum Velleius, Nae ego, inquit, incautus, qui cum Academico et eodem rhetore congredi conatus sim [1]). Nam neque indisertum Academicum pertimuissem, nec sine ista philosophia rhetorem, quamvis eloquentem; neque enim flumine conturbor inanium verborum nec subtilitate sententiarum, si orationis est siccitas. Tu autem, Cotta, utraque re valuisti: corona tibi et iudices defuerunt. Sed ad ista alias; nunc Lucilium, si ipsi commodum est, audiamus. Tum Balbus, Eundem equidem mallem audire Cottam, dum, qua eloquentia falsos deos sustulit, eadem veros inducat. Est enim et philosophi et pontificis et Cottae, de diis immortalibus habere non errantem et vagam, ut Academici, sed, ut nostri, stabilem certamque sententiam. Nam contra Epicurum satis superque dictum est; sed aveo audire, tu ipse, Cotta, quid sentias. An, inquit, oblitus es, quod [2]) initio dixerim [3]), facilius me, talibus praesertim de rebus, quid non sentirem, quam quid sentirem, posse dicere? Quod si haberem aliquid quod liqueret, tamen te vicissim audire vellem, quum ipse tam multa dixissem. Tum Balbus, Geram tibi morem et agam quam brevissime potero; etenim convictis Epicuri erroribus longa de mea disputatione detracta oratio est. Omnino dividunt nostri

1) *sum.*
2) al. *quid.*
3) Fort. *dixeram.*

totam [istam] de diis immortalibus quaestionem in partes quattuor. Primum docent esse deos; deinde, quales sint; tum, mundum ab his administrari; postremo, consulere eos rebus humanis. Nos autem hoc sermone, quae priora duo sunt, sumamus; tertium et quartum, quia maiora sunt, puto esse in aliud tempus differenda. Minime vero, inquit Cotta; nam et otiosi sumus et iis de rebus agimus, quae sunt etiam negotiis anteponendae.

2. Tum Lucilius, Ne egere quidem videtur, inquit, oratione prima pars. Quid enim potest esse tam apertum tamque perspicuum, quum caelum suspeximus caelestiaque contemplati sumus, quam esse aliquod numen praestantissimae mentis, quo haec regantur? Quod ni ita esset, quî potuisset assensu omnium dicere Ennius:

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem;

illum vero et Iovem et dominatorem rerum et omnia nutu regentem et, ut idem Ennius,

— *patrem divûmque hominumque*,

et praesentem ac praepotentem deum? Quod qui dubitet, haud sane intelligo, cur non idem, sol sit, an nullus sit, dubitare possit. Quid enim est hoc illo evidentius? Quod nisi cognitum comprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret nec confirmaretur diuturnitate temporis, nec una cum saeculis aetatibusque hominum inveterascere[1]) potuisset. Etenim videmus ceteras opiniones fictas atque vanas diuturnitate extabuisse. Quis enim Hippocentaurum fuisse aut Chimaeram putat? quaeve anus tam excors inveniri potest, quae illa, quae quondam credebantur, apud inferos portenta extimescat? Opinionum enim commenta delet dies, naturae iudicia confirmat. Itaque et in nostro populo et in ceteris deorum cultus religionumque sanctitates exsistunt in dies maiores atque

1) *inveterare.* Al. *inveterari.*

meliores. Idque evenit non temere nec casu, sed quod praesentiam saepe divi suam declarant, ut et apud Regillum bello Latinorum, cum A. Postumius dictator cum Octavio Mamilio Tusculano proelio [1]) dimicaret, in nostra acie Castor et Pollux ex equis pugnare visi sunt, et recentiore memoria iidem Tyndaridae Persen victum nuntiaverunt. P. enim Vatinius [2]), avus huius adolescentis, quum e praefectura Reatina Romam venienti noctu duo iuvenes cum equis albis dixissent, regem Persen illo die captum, senatui nuntiavit, et primo quasi temere de re publica loquutus in carcerem coniectus est, post, a Paullo litteris allatis, quum idem dies constitisset, et agro a senatu et vacatione donatus est. Atque etiam quum ad fluvium Sagram Crotoniatas Locri maximo proelio devicissent, eo ipso die auditam esse eam pugnam ludis Olympiae memoriae proditum est. Saepe Faunorum voces exauditae, saepe visae formae deorum quemvis non aut hebetem aut impium deos praesentes esse confiteri coëgerunt.

3. Praedictiones vero et praesensiones rerum futurarum quid aliud declarant, nisi hominibus ea, quae futura sunt [3]), ostendi, monstrari, portendi, praedici? ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicuntur. Quod si ea ficta credimus licentia fabularum, Mopsum, Tiresiam, Amphiaraum, Calchantem, Helenum, quos tamen augures ne ipsae quidem fabulae ascivissent, si res omnino repudiaret [4]): ne domesticis quidem exemplis docti numen deorum comprobabimus? nihil nos P. Claudi bello Punico primo temeritas movebit, qui etiam per iocum deos irridens, quum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aqua [5]) iussit, ut biberent, quoniam esse nollent? Qui

1) Al. *pro imperio.*

2) *Vatienus.*

3) *quae sint.*

4) *repudiarent.*

5) *aquam.*

risus, classe devicta, multas ipsi lacrimas, magnam populo Romano cladem attulit. Quid? collega eius Iunius eodem bello nonne tempestate classem amisit, quum auspiciis non paruisset? Itaque Claudius a populo condemnatus est, Iunius necem sibi ipse conscivit. C. Flaminium Caelius religione neglecta cecidisse apud Trasimenum scribit cum magno rei publicae vulnere. Quorum exitio intelligi potest, eorum imperiis rem publicam amplificatam, qui religionibus paruissent. Et si conferre volumus nostra cum externis, ceteris rebus aut pares aut etiam inferiores reperiemur, religione, id est, cultu deorum, multo superiores. An Atti Navi lituus ille, quo ad investigandum suem[1]) regiones vineae terminavit, contemnendus est? Crederem, nisi eius augurio rex Hostilius maxima bella gessisset. Sed, negligentia nobilitatis augurii disciplina omissa, veritas auspiciorum spreta est, species tantum retenta. Itaque maximae rei publicae partes, in his bella, quibus rei publicae salus continetur, nullis auspiciis administrantur, nulla peremnia servantur, nulla ex acuminibus, nulli viri vocantur, ex quo in procinctu testamenta perierunt. Tum enim bella gerere nostri duces incipiunt, quum auspicia posuerunt. At vero apud maiores tanta religionis vis fuit, ut quidam imperatores etiam se ipsos diis immortalibus capite velato verbis certis pro re publica devoverent. Multa ex Sibyllinis vaticinationibus, multa ex haruspicum responsis commemorare possum, quibus ea confirmentur, quae dubia nemini debent esse.

4. Atqui et nostrorum augurum et Etruscorum haruspicum disciplinam P. Scipione, C. Figulo consulibus res ipsa probavit: quos quum Ti. Gracchus, consul iterum, crearet, primus rogatorum, ut eos retulit, ibidem est repente mortuus. Gracchus quum comitia nihilominus peregisset remque illam in religionem populo venisse sentiret, ad senatum retulit; senatus, quos ad soleret,

1) Al. *ad investigandam uvam.*

referendum censuit; haruspices introducti responderunt, non fuisse iustum comitiorum rogatorem. Tum Gracchus, ut e patre audiebam, incensus ira, Itane vero? ego non iustus, qui et consul rogavi et augur et auspicato? an vos Tusci ac barbari auspiciorum populi Romani ius tenetis et interpretes esse comitiorum potestis? Itaque tum illos exire iussit. Post autem ex provincia litteras ad collegium misit, se, quum legeret libros, recordatum esse, vitio sibi tabernaculum captum fuisse, hortos [1]) Scipionis, quod, quum pomoerium postea intrasset habendi senatus causa, in redeundo, quum idem pomoerium transiret, auspicari esset oblitus: itaque vitio creatos consules esse. Augures rem ad senatum: senatus, ut abdicarent consules; abdicaverunt. Quae quaerimus exempla maiora? Vir sapientissimus atque haud scio an omnium praestantissimus peccatum suum, quod celari posset, confiteri maluit, quam haerere in re publica religionem, consules summum imperium statim deponere, quam id tenere punctum temporis contra religionem. Magna augurum auctoritas. Quid haruspicum ars? nonne divina? Haec et innumerabilia [2]) ex eodem genere qui videat, nonne cogatur confiteri deos esse? Quorum enim interpretes sunt, eos ipsos esse certe necesse est; deorum autem interpretes sunt: deos igitur esse fateamur. At fortasse non omnia eveniunt, quae praedicta sunt. Ne aegri quidem quia non omnes convalescunt, iccirco ars nulla medicina est. Signa ostenduntur a diis rerum futurarum. In his si qui erraverunt, non deorum natura, sed hominum coniectura peccavit. Itaque inter omnes omnium gentium summa [3]) constat; omnibus enim innatum est et in animo quasi insculptum esse deos.

5. Quales sint, varium est: esse nemo negat. Cleanthes quidem noster quattuor de causis dixit in animis

1) *in hortis.*
2) *Haec innumerabilia.*
3) *sententia.*

hominum informatas deorum esse notiones. Primam posuit eam, de qua modo dixi, quae orta esset ex praesensione rerum futurarum; alteram, quam ceperimus ex magnitudine commodorum, quae percipiuntur caeli temperatione, fecunditate terrarum aliarumque commoditatum complurium copia; tertiam, quae terreret animos fulminibus, tempestatibus, nimbis, nivibus, grandinibus, vastitate, pestilentia, terrae motibus et saepe fremitibus lapideisque imbribus et guttis imbrium quasi cruentis; tum labibus [1]) aut repentinis terrarum hiatibus; tum praeter naturam hominum pecudumque portentis; tum facibus visis caelestibus; tum stellis iis, quas Graeci cometas, nostri crinitas [2]) vocant, quae nuper bello Octaviano magnarum fuerunt calamitatum praenuntiae; tum sole geminato, quod, ut e patre audivi, Tuditano et Aquillio consulibus evenerat, quo quidem anno P. Africanus, sol alter, exstinctus est: quibus exterriti homines vim quandam esse caelestem et divinam suspicati sunt. Quartam causam esse, eamque vel maximam, aequabilitatem motus, conversionem caeli, solis, lunae siderumque omnium distinctionem, varietatem, pulchritudinem, ordinem: quarum rerum adspectus ipse satis indicaret, non esse ea fortuita. Ut si quis in domum aliquam aut in gymnasium aut in forum venerit, quum videat omnium rerum rationem, modum, disciplinam, non possit ea sine causa fieri iudicare, sed esse aliquem intelligat, qui praesit et cui pareatur: multo magis in tantis motionibus tantisque vicissitudinibus, tam multarum rerum atque tantarum ordinibus, in quibus nihil umquam immensa et infinita vetustas mentita sit, statuat necesse est ab aliqua mente tantos naturae motus gubernari.

6. Chrysippus quidem, quamquam est acerrimo ingenio, tamen ea dicit, ut ab ipsa natura didicisse, non

---

1) *lapidibus.*
2) Al. *cincinnatas.*

ut ipse reperisse videatur. *Si enim, inquit, est aliquid in rerum natura, quod hominis mens, quod ratio, quod vis, quod potestas humana efficere non possit, est certe id, quod illud efficit, homine melius; atqui res caelestes omnesque eae, quarum est ordo sempiternus, ab homine confici non possunt: est igitur id, quo illa conficiuntur, homine melius. Id autem quid potius dixeris, quam deum? Etenim si dii non sunt, quid potest esse in rerum natura homine melius? In eo enim solo ratio est, qua nihil potest esse praestantius. Esse autem hominem, qui nihil in omni mundo melius esse quam se putet, desipientis arrogantiae est. Ergo est aliquid melius: est igitur profecto deus.* An vero, si domum magnam pulchramque videris, non possis adduci, ut, etiam si dominum non videas, muribus illam et mustelis aedificatam putes: tantum [vero] ornatum mundi, tantam varietatem pulchritudinemque rerum caelestium, tantam vim et magnitudinem maris atque terrarum, si tuum, ac non deorum immortalium domicilium putes, nonne plane desipere videare? An ne hoc quidem intelligimus, omnia supera esse meliora, terram autem esse infimam, quam crassissimus circumfundat aër, ut ob eam ipsam causam, quod etiam quibusdam regionibus atque urbibus contingere videmus, hebetiora ut sint hominum ingenia propter caeli pleniorem naturam, hoc idem generi humano evenerit, quod in terra, hoc est, in crassissima regione mundi, collocati sint? Et tamen ex ipsa hominum sollertia esse aliquam mentem et eam quidem acriorem et divinam existimare debemus. *Unde enim hanc homo arripuit?* ut ait apud Xenophontem Socrates. Quin et humorem et calorem, qui est fusus in corpore, et terrenam ipsam viscerum soliditatem, animum denique illum spirabilem, si quis quaerat unde habeamus [1]), apparet; quod

---

1) *habemus.*

aliud a terra sumpsimus, aliud ab humore, aliud ab igni, aliud ab aëre eo quem spiritu ducimus.

7. Illud autem, quod vincit haec omnia, rationem dico et, si placet pluribus verbis, mentem, consilium, cogitationem, prudentiam, ubi invenimus? unde sustulimus? An cetera mundus habebit omnia, hoc unum, quod plurimi est, non habebit? Atqui certe nihil omnium rerum melius est mundo, nihil praestabilius, nihil pulchrius, nec solum nihil est, sed ne cogitari quidem quicquam melius potest. Et, si ratione et sapientia nihil est melius, necesse est haec inesse in eo, quod optimum esse concedimus. Quid vero? tanta rerum consentiens, conspirans, continuata cognatio quem non coget ea, quae dicuntur a me, comprobare? possetne uno tempore florere, deinde vicissim horrere terra? aut, tot rebus ipsis se immutantibus, solis accessus discessusque solstitiis brumisque cognosci? aut aestus maritimi fretorumque angustiae ortu aut obitu lunae commoveri? aut una totius caeli conversione cursus astrorum dispares conservari? Haec ita fieri omnibus inter se concinentibus mundi partibus profecto non possent, nisi ea uno divino et continuato spiritu continerentur. Atque haec quum uberius disputantur et fusius, ut mihi est in animo facere, facilius effugiunt Academicorum calumniam; quum autem, ut Zeno solebat, brevius angustiusque concluduntur, tum apertiora sunt ad reprehendendum. Nam ut profluens amnis aut vix aut nullo modo, conclusa autem aqua facile corrumpitur, sic orationis flumine reprehensoris convicia [1]) diluuntur; angustia autem conclusae orationis non facile se ipsa tutatur. Haec enim, quae dilatantur a nobis, Zeno sic premebat:

8. *Quod ratione utitur, id melius est, quam id, quod ratione non utitur; nihil autem mundo melius:*

---

1) *vitia.*

ratione igitur mundus utitur. Similiter effici potest, sapientem esse mundum, similiter, beatum, similiter, aeternum: omnia enim haec meliora sunt, quam ea, quae sunt his carentia; nec mundo quicquam melius: ex quo efficitur, esse mundum deum. Idemque hoc modo: *Nullius sensu carentis pars aliqua potest esse sentiens; mundi autem partes sentientes sunt: non igitur caret sensu mundus.* Pergit idem et urget angustius: *Nihil,* inquit, *quod animi quodque rationis est expers, id generare ex se potest animanten compotemque rationis; mundus autem generat animantes compotesque rationis: animans est igitur mundus composque rationis.* Idemque similitudine, ut saepe solet, rationem conclusit hoc modo: *Si ex oliva modulate canentes tibiae nascerentur, num dubitares, quin inesset in oliva tibicinii*[1]) *quaedam scientia? Quid, si platani fidiculas ferrent numerose sonantes? Idem scilicet censeres, in platanis inesse musicam. Cur igitur mundus non animans sapiensque iudicetur, quum ex se procreet animantes atque sapientes?*

9. Sed quoniam coepi secus agere, atque initio dixeram (negaram enim hanc primam partem egere oratione, quod esset omnibus perspicuum deos esse), tamem id ipsum rationibus physicis confirmare volo. Sic enim res se habet, ut omnia, quae alantur et crescant, contineant in se vim caloris: sine qua neque ali possent neque crescere. Nam omne, quod est calidum et igneum, cietur et agitur motu suo; quod autem alitur et crescit, motu quodam utitur certo et aequabili, qui quamdiu remanet in nobis, tamdiu sensus et vita remanet; refrigerato autem et exstincto calore occidimus ipsi et exstinguimur. Quod quidem Cleanthes his etiam argumentis docet, quanta vis insit caloris in omni corpore; negat

1) *tibicinis.*

enim ullum esse cibum tam gravem, quin [is] die et nocte concoquatur; cuius etiam in reliquiis inest calor iis, quas natura respuerit. Iam vero venae et arteriae micare non desinunt quasi quodam igneo motu, animadversumque saepe est, quum cor animantis alicuius evulsum ita mobiliter palpitaret, ut imitaretur igneam celeritatem. Omne igitur, quod vivit, sive animal, sive terra editum, id vivit propter inclusum in eo calorem. Ex quo intelligi debet, [eam] caloris naturam vim habere in se vitalem per omnem mundum pertinentem. Atque id facilius cernemus, toto genere hoc igneo, quod tranat omnia, subtilius explicato. Omnes igitur partes mundi (tangam autem maximas) calore fultae sustinentur; quod primum in terrena natura perspici potest. Nam et lapidum conflictu atque tritu elici ignem videmus, et recenti fossione terram fumare calentem, atque etiam ex puteis iugibus aquam calidam trahi, et id maxime hibernis fieri temporibus, quod magna vis terrae cavernis continetur caloris[1]); eaque hieme fit densior, ob eamque causam calorem insitum in terris continet artius.

10. Longa est oratio multaeque rationes, quibus doceri possit, omnia quae terra concipiat semina, quaeque ipsa ex se generata stirpibus infixa contineat, ea temperatione caloris et oriri et augescere. Atque aquae etiam admixtum esse calorem, primum ipse liquor aquae declarat et effusio, quae neque conglaciaret frigoribus, neque nive pruinaque concresceret, nisi eadem se admixto calore liquefacta et dilapsa diffunderet. Itaque et aquilonibus reliquisque frigoribus adiectis[2]) durescit humor, et idem vicissim mollitur tepefactus et tabescit calore. Atque etiam maria agitata ventis ita tepescunt, ut intelligi facile possit, in tantis illis humoribus inclusum esse calorem.

1) *magna vis caloris — contineatur.*
2) Heind. *adstrictus.*

Nec enim ille externus et adventicius habendus est tepor, sed ex intimis maris partibus agitatione excitatus: quod nostris quoque corporibus contingit, quum motu atque exercitatione recalescunt. Ipse vero aër, qui natura est maxime frigidus, minime est expers caloris. Ille vero et multo quidem calore admixtus est; ipse enim oritur ex respiratione aquarum: earum enim quasi vapor quidam aër habendus est; is autem exsistit motu eius caloris, qui aquis continetur. Quam similitudinem cernere possumus in iis aquis, quae effervescunt subditis ignibus. Iam vero reliqua quarta pars mundi ea et ipsa tota natura fervida est et ceteris naturis omnibus salutarem impertit et vitalem calorem. Ex quo concluditur, quum omnes mundi partes sustineantur calore, mundum etiam ipsum simili parique natura in tanta diuturnitate servari, eoque magis, quod intelligi debet, calidum illud atque igneum ita in omni fusum esse natura, ut in eo insit procreandi vis et causa gignendi, a quo et animantia omnia et ea, quorum stirpes terra continentur, et nasci sit necesse et augescere.

11. Natura est igitur, quae contineat mundum omnem eumque tueatur, et ea quidem non sine sensu atque ratione. Omnem enim naturam necesse est, quae non solitaria sit neque simplex, sed cum alio iuncta atque connexa, habere aliquem in se principatum, ut in homine mentem, in belua quiddam simile mentis, unde oriantur rerum appetitus. In arborum autem et earum rerum, quae gignuntur e terra, radicibus inesse principatus putatur. Principatum autem id dico, quod Graeci ἡγεμονικὸν vocant: quo nihil in quoque genere nec potest nec debet esse praestantius. Itaque necesse est, illud etiam, in quo sit totius naturae principatus, esse omnium optimum omniumque rerum potestate dominatuque dignissimum. Videmus autem, in partibus mundi (nihil est enim in omni mundo, quod non pars universi sit) inesse sensum et rationem. In ea parte igitur, in qua mundi inest principatus, haec inesse

necesse est, et acriora quidem atque maiora. Quocirca sapientem esse mundum necesse est, naturamque eam, quae res omnes complexa teneat, perfectione rationis excellere, eoque deum esse mundum omnemque vim mundi natura divina contineri. Atque est etiam [1]) mundi ille fervor purior, perlucidior mobiliorque multo ob easque causas aptior ad sensus commovendos, quam hic noster calor, quo haec, quae nota nobis sunt, retinentur et vigent. Absurdum est igitur dicere, quum homines bestiaeque hoc calore teneantur et propterea moveantur ac sentiant, mundum esse sine sensu, qui integro et puro et libero eodemque acerrimo et mobilissimo ardore teneatur; praesertim quum is ardor, qui est mundi, non agitatus ab alio, neque externo pulsu, sed per se ipse ac sua sponte moveatur. Nam quid potest esse mundo valentius, quod pellat atque moveat calorem eum, quo ille teneatur?

12. Audiamus enim Platonem quasi quendam deum philosophorum: cui duo placet esse motus, unum suum, alterum externum: esse autem divinius, quod ipsum ex se sua sponte moveatur, quam quod pulsu agitetur alieno. Hunc autem motum in solis animis esse ponit, ab hisque principium motus esse ductum putat. Quapropter, quoniam ex mundi ardore motus omnis oritur, is autem ardor non alieno impulsu, sed sua sponte movetur, animus sit necesse est. Ex quo efficitur animantem esse mundum. Atque ex hoc quoque intelligi poterit in eo inesse intelligentiam, quod certe est mundus melior, quam ulla natura. Ut enim nulla pars est corporis nostri, quae non minoris sit, quam nosmet ipsi sumus: sic mundum universum pluris esse necesse est, quam partem aliquam universi. Quod si ita est, sapiens sit mundus necesse est; nam ni ita esset, hominem, qui est mundi pars, quoniam rationis

---

1) *Atque etiam.*

est particeps, pluris esse quam mundum omnem oporteret. Atque etiam si a primis inchoatisque naturis ad ultimas perfectasque volumus procedere, ad deorum naturam perveniamus necesse est. Primo enim animadvertimus a natura sustineri ea, quae gignantur e terra, quibus natura nihil tribuit amplius, quam ut ea alendo atque augendo tueretur. Bestiis autem sensum et motum dedit et cum quodam appetitu accessum ad res salutares, a pestiferis recessum: homini hoc amplius, quod addidit rationem, qua regerentur animi appetitus, qui tum remitterentur, tum continerentur.

13. Quartus autem gradus et altissimus est eorum, qui natura boni sapientesque gignuntur: quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quae supra hominem putanda est deoque tribuenda, id est, mundo: in quo necesse est perfectam illam atque absolutam inesse rationem. Neque enim dici potest in ulla rerum institutione non esse aliquid extremum atque perfectum. Ut enim in vite, ut in pecude, nisi quae vis obstitit, videmus naturam suo quodam itinere ad ultimum pervenire, atque ut pictura et fabrica ceteraeque artes habent quendam absoluti operis effectum: sic in omni natura, ac multo etiam magis, necesse est absolvi aliquid ac perfici. Etenim ceteris naturis multa externa, quo minus perficiantur, possunt obsistere, universam autem naturam nulla res potest impedire, propterea quod omnes naturas ipsa cohibet et continet. Quocirca necesse est esse quartum illum et altissimum gradum, quo nulla vis possit accedere. Is autem est gradus, in quo rerum omnium natura ponitur; quae quoniam talis est, ut et praesit omnibus et eam nulla res possit impedire, necesse est intelligentem esse mundum et quidem etiam sapientem. Quid autem est inscitius, quam eam naturam, quae omnes res sit complexa, non optimam dici, aut, quum sit optima, non primum animantem esse, deinde rationis et consilii com-

potem, postremo sapientem? Quî enim aliter potest esse optima? Neque enim, si stirpium similis sit aut etiam bestiarum, optima putanda sit potius, quam deterrima: nec vero, si rationis particeps sit, nec sit tamen a principio sapiens, non sit deterior mundi potius, quam humana conditio: homo enim sapiens fieri potest, mundus autem, si in aeterno praeteriti temporis spatio fuit insipiens, numquam profecto sapientiam consequetur: ita erit homine deterior. Quod quoniam absurdum est, et sapiens a principio mundus et deus habendus est. Neque enim est quicquam aliud praeter mundum, cui nihil absit, quodque undique aptum atque perfectum expletumque sit omnibus suis numeris et partibus.

14. Scite enim Chrysippus, ut clypei causa involucrum, vaginam autem gladii, sic praeter mundum cetera omnia aliorum causa esse generata, ut eas fruges atque fructus, quos terra gignat[1]), animantium causa, animantes autem hominum, ut equum vehendi causa, arandi bovem, venandi et custodiendi canem. Ipse autem homo ortus est ad mundum contemplandum et imitandum, nullo modo perfectus, sed[2]) quaedam particula perfecti. Sed mundus quoniam omnia complexus est (neque enim est quicquam, quod non insit in eo), perfectus undique est. Quî igitur potest ei deesse id, quod est optimum? Nihil est autem[3]) mente et ratione melius: ergo haec mundo deesse non possunt. Bene igitur idem Chrysippus, qui similitudines adiungens omnia in perfectis et maturis docet esse meliora, ut in equo, quam in equulo, in cane, quam in catulo, in viro, quam in puero: item, quod in omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo atque absoluto esse debere. Est autem mundo nihil perfectius, nihil virtute melius: igitur

1) *gignit.*
2) *sed est.*
3) *autem est.*

mundi est propria virtus. Nec vero hominis natura perfecta est; et efficitur tamen in homine virtus: quanto igitur in mundo facilius! Est ergo in eo virtus: sapiens est igitur, et propterea deus.

15. Atque hac mundi divinitate perspecta tribuenda est sideribus eadem divinitas, quae ex mobilissima purissimaque aetheris parte gignuntur, neque ulla praeterea sunt admixta natura, totaque sunt calida atque perlucida: ut ea quoque rectissime et animantia esse et sentire atque intelligere dicantur. Atque ea quidem tota esse ignea duorum sensuum testimonio confirmari Cleanthes putat, tactus et oculorum. Nam solis candor illustrior est, quam ullius [1]) ignis, quippe qui in immenso mundo tam longe lateque colluceat; et is eius tactus est, non ut tepefaciat solum, sed etiam saepe comburat: quorum neutrum faceret, nisi esset igneus. Ergo, inquit, quum sol igneus sit Oceanique alatur humoribus, quia nullus ignis sine pastu aliquo possit permanere, necesse est aut ei similis sit igni, quem adhibemus ad usum atque ad victum, aut ei, qui corporibus animantium continetur. Atqui [2]) hic noster ignis, quem usus vitae requirit, confector est et consumptor omnium, idemque, quocumque invasit, cuncta disturbat ac dissipat; contra ille corporeus vitalis et salutaris omnia conservat, alit, auget, sustinet sensuque afficit. Negat ergo esse dubium, horum ignium sol utri similis sit, quum is quoque efficiat, ut omnia floreant et in suo quaeque genere pubescant. Quare quum solis ignis similis eorum ignium sit, qui sunt in corporibus animantium, solem quoque animantem esse oportet, et quidem reliqua astra, quae oriantur in ardore caelesti, qui aether vel caelum nominatur. Quum enim [3]) aliorum animantium

---

1) *ullus.*
2) *Atque.*
3) *igitur.*

ortus in terra sit, aliorum in aqua, in aëre aliorum, absurdum esse Aristoteli videtur, in ea parte, quae sit ad gignenda animalia aptissima, animal gigni nullum putare. Sidera autem aethereum locum obtinent, qui quoniam tenuissimus est et semper agitatur et viget, necesse est, quod animal in eo gignatur, id et sensu acerrimo et mobilitate celerrima esse. Quare quum in aethere astra gignantur, consentaneum est in iis sensum inesse et intelligentiam: ex quo efficitur, in deorum numero astra esse ducenda.

16. Etenim licet videre acutiora ingenia et ad intelligendum aptiora eorum, qui terras incolant eas, in quibus aër sit purus ac tenuis, quam illorum, qui utantur crasso caelo atque concreto. Quin etiam, cibo quo utare, interresse aliquid ad mentis aciem putant. Probabile est igitur, praestantem intelligentiam in sideribus esse, quae et aetheream mundi partem incolant, et marinis terrenisque humoribus longo intervallo extenuatis alantur. Sensum autem astrorum atque intelligentiam maxime declarat ordo eorum atque constantia (nihil est enim, quod ratione et numero moveri possit sine consilio), in quo nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. Ordo autem siderum et in omni aeternitate constantia neque naturam[1]) significat (est enim plena rationis) neque fortunam, quae amica varietati constantiam respuit. Sequitur ergo, ut ipsa sua sponte, suo sensu ac divinitate moveantur. Nec vero Aristoteles non laudandus in eo, quod omnia quae moventur aut natura moveri censuit aut vi aut voluntate, moveri autem solem et lunam et sidera omnia. Quae autem natura moverentur, haec aut pondere deorsum aut levitate sublime ferri: quorum neutrum astris contingeret[2]), propterea quod eorum motus in orbem cir-

1) Markl. *temeritatem.*
2) Ernesti *contingere.*

cumque ferretur[1]). Nec vero dici potest vi quadam maiore fieri, ut contra naturam astra moveantur. Quae enim potest esse maior? Restat igitur, ut motus astrorum sit voluntarius. Quae qui videat, non indocte solum, verum etiam impie faciat, si deos esse neget. Nec sane multum interest, utrum id neget, an eos omni procuratione atque actione privet: mihi enim, qui nihil agit, esse omnino non videtur. Esse igitur deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix eum sanae esse mentis existimem.

17. Restat ut, qualis eorum natura sit, consideremus. In quo nihil est difficilius, quam a consuetudine oculorum aciem mentis abducere. Ea difficultas induxit et volgo imperitos et similes philosophos imperitorum, ut, nisi figuris hominum constitutis, nihil possent de diis immortalibus cogitare. Cuius opinionis levitas confutata a Cotta non desiderat orationem meam. Sed quum talem esse deum certa notione animi praesentiamus, primum, ut sit animans, deinde, ut in omni natura nihil eo sit praestantius, ad hanc praesensionem notionemque nostram nihil video, quod potius accommodem, quam ut primum hunc ipsum mundum, quo nihil fieri excellentius potest, animantem esse et deum iudicem. Hic quam volet Epicurus iocetur, homo non aptissimus ad iocandum minimeque resipiens[2]) patriam; et dicat se non posse intelligere, qualis sit volubilis et rotundus deus: tamen ex hoc, quod etiam ipse probat, numquam me movebit. Placet enim illi esse deos, quia necesse sit praestantem esse aliquam naturam, qua nihil sit melius. Mundo autem certe nihil est melius. Nec dubium, quin, quod animans sit habeatque sensum et rationem et mentem, id sit melius, quam id, quod his careat. Ita efficitur, animantem, sensus, mentis, rationis compotem esse mundum: qua ratione deum

---

1) *circumferretur.* Al. *circumquaque ferretur.*

2) *respiciens.*

esse mundum concluditur. Sed haec paullo post facilius cognoscentur ex iis rebus ipsis, quas mundus efficit.

18. Interea, Vellei, noli, quaeso, prae te ferre, vos plane expertes esse doctrinae. Conum tibi ais et cylindrum et pyramidem pulchriorem quam sphaeram videri. Novum etiam oculorum iudicium habetis. Sed sint ista pulchriora duntaxat adspecsu; quod mihi tamen ipsum non videtur: quid enim pulchrius ea figura, qnae sola omnes alias figuras complexa continet, quaeque nihil asperitatis habere, nihil offensionis potest, nihil incisum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum? quumque duae formae praestantes [1]) sint, ex solidis globus (sic enim σφαῖραν interpretari placet), ex planis autem circulus aut orbis, qui κύκλος Graece dicitur: his duabus formis contingit solis, ut omnes earum partes sint inter se simillimae a medioque tantum absit extremum, quantum idem a summo: quo nihil fieri potest aptius. Sed si haec non videtis, quia numquam eruditum illum pulverem attigistis, an ne hoc quidem physici intelligere potuistis, hanc aequabilitatem motus constantiamque ordinum in alia figura non potuisse servari? Itaque nihil potest esse indoctius, quam quod a vobis affirmari solet. Nec enim hunc ipsum mundum pro certo rotundum esse dicitis; nam posse fieri, ut sit alia figura, innumerabilesque mundos alios aliarum esse formarum. Quae, si bis bina quot essent didicisset Epicurus, certe non diceret. Sed dum palato, quid sit optimum, iudicat, caeli palatum (ut ait Ennius) non suspexit.

19. Nam quum duo sint genera siderum, quorum alterum spatiis immutabilibus ab ortu ad occasum commeans nullum umquam cursus sui vestigium inflectat, alterum autem continuas conversiones duas eisdem spatiis

1) Nonius *praestantissimae.*

cursibusque conficiat: ex utraque re et mundi volubilitas, quae nisi in globosa forma esse non posset, et stellarum rotundi ambitus cognoscuntur; primusque sol, qui astrorum tenet [1]) principatum, ita movetur, ut, quum terras larga luce compleverit, easdem modo his, modo illis ex partibus opacet; ipsa enim umbra terrae soli officiens [2]) noctem efficit. Nocturnorum autem spatiorum eadem est aequabilitas, quae diurnorum; eiusdemque solis tum accessus modici, tum recessus et frigoris et caloris modum temperant. Circuitus enim solis orbium v et LX et CCC, quarta fere diei parte addita, conversionem conficiunt annuam; inflectens autem sol cursum tum ad septemtriones, tum ad meridiem aestates et hiemes efficit, et ea duo tempora, quorum alterum hiemi senescenti adiunctum est, alterum aestati. Ita ex quattuor temporum mutationibus omnium, quae terra marique gignuntur, initia causaeque ducuntur. Iam solis annuos cursus spatiis menstruis luna consequitur, cuius tenuissimum lumen facit proximus accessus ad solem, digressus autem longissimus quisque plenissimum. Neque solum eius species ac forma mutatur tum crescendo, tum defectibus in initia recurrendo, sed etiam regio, quae tum est aquilonaris [3]), tum australis. In lunae quoque cursu est et brumae quaedam et solstitii similitudo, multaque ab ea manant et fluunt, quibus et animantes alantur augescantque, et pubescant maturitatemque assequantur, quae oriuntur e terra.

20. Maxime vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, quae falso vocantur errantes; nihil enim erat, quod in omni aeternitate conservat progressus et regressus reliquosque motus constantes et ratos. Quod eo est admirabilius in his stellis, quas dicimus, quia tum

---

1) *obtinet.*

2) Gesner. *officientis.*

3) Davis. *aquilonia.*

occultantur, tum rursus aperiuntur, tum adeunt, tum recedunt, tum antecedunt, tum subsequuntur, tum celerius moventur, tum tardius, tum omnino ne moventur quidem, sed ad quoddam tempus insistunt. Quarum ex disparibus motionibus magnum annum mathematici nominaverunt, qui tum efficitur, quum solis et lunae et quinque errantium ad eandem inter se comparationem confectis omnium spatiis est facta conversio. Quae quam longa sit, magna quaestio est, esse vero certam et definitam necesse est. Nam ea, quae Saturni stella dicitur, φαίνωνque a Graecis nominatur, quae a terra abest plurimum, xxx fere annis cursum suum conficit; in quo cursu multa mirabiliter efficiens tum antecedendo, tum retardando, tum vespertinis temporibus delitescendo, tum matutinis rursum se aperiendo, nihil immutat sempiternis saeculorum aetatibus, quin eadem eisdem temporibus efficiat. Infra autem hanc propius a terra Iovis stella fertur, quae φαέθων dicitur, eaque eundem xII signorum orbem annis xII conficit, easdemque, quas Saturni stella, efficit in cursu varietates. Huic autem proximum inferiorem orbem tenet πυρόεις, quae stella Martis appellatur, eaque IV et xx mensibus, VI, ut opinor, diebus minus, eundem lustrat orbem, quem duae superiores. Infra hanc autem stella Mercurii est: ea στίλβων appellatur a Graecis; quae anno fere vertente signiferum lustrat orbem, neque a sole longius umquam unius signi intervallo discedit, tum antevertens, tum subsequens. Infima est quinque errantium terraeque proxima stella Veneris, quae φωσφόρος Graece, Lucifer Latine dicitur, quum antegreditur solem, quum subsequitur autem, ἕσπερος[1]). Ea cursum anno conficit et latitudinem lustrans signiferi orbis et longitudinem: quod idem faciunt stellae superiores: neque umquam ab sole duorum signorum intervallo longius discedit, tum antecedens, tum subsequens.

---

1) *Hesperus.* Heind. *Vesper Latine, Graece* Ἕσπερος.

21. Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis cursibus in omni aeternitate convenientiam temporum non possum intelligere sine mente, ratione, consilio. Quae quum in sideribus inesse videamus, non possumus ea ipsa non in deorum numero reponere. Nec vero stellae eae, quae inerrantes vocantur, non significant eandem mentem atque prudentiam, quarum est quotidiana conveniens constansque conversio, nec habent aethereos cursus neque caelo inhaerentes, ut plerique dicunt physicae rationis ignari. Non est enim aetheris ea natura, ut vi sua stellas complexa contorqueat; nam tenuis ac perlucens et aequabili calore suffusus aether non satis aptus ad stellas continendas videtur. Habent igitur suam sphaeram stellae inerrantes, ab aetherea coniunctione secretam et liberam. Earum autem peremnes cursus atque perpetui cum admirabili incredibilique constantia declarant in his vim et mentem esse [1]) divinam: ut, haec ipsa qui non sentiat deorum vim habere, is nihil omnino sensurus esse videatur. Nulla igitur in caelo nec fortuna nec temeritas nec erratio nec vanitas [2]) inest, contraque omnis ordo, veritas, ratio, constantia; quaeque his vacant, ementita et falsa plenaque erroris, ea circum terras infra lunam, quae omnium ultima est, in terrisque versantur. Caelestium ergo admirabilem ordinem incredibilemque constantiam, ex qua conservatio et salus omnium omnis oritur, qui vacare mente putat, is ipse mentis expers habendus est. Haud ergo, ut opinor, erravero, si a principe investigandae veritatis huius disputationis principium duxero.

22. Zeno igitur naturam ita definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum ad gignendum progredientem via. Censet enim artis maxime proprium esse creare et gignere; quodque in operibus nostrarum artium manus efficiat, id

1) Fort. *inesse*
2) al. *varietas.*

multo artificiosius naturam efficere, id est, ut dixi, ignem artificiosum, magistrum artium reliquarum. Atque hac quidem ratione omnis natura artificiosa est, quod habet quasi viam quandam et sectam quam sequatur. Ipsius vero mundi, qui omnia complexu suo coërcet et continet, natura non artificiosa solum, sed plane artifex ab eodem Zenone dicitur, consultrix et provida utilitatum opportunitatumque omnium. Atque ut ceterae naturae suis seminibus quaeque[1]) gignuntur, augescunt, continentur, sic natura mundi omnes motus habet voluntarios conatusque et appetitiones, quas ὁρμὰς Graeci vocant, et his consentaneas actiones sic adhibet, ut nosmet ipsi, qui animis movemur et sensibus. Talis igitur mens mundi quum sit, ob eamque causam vel prudentia vel providentia appellari recte possit (Graece enim πρόνοια dicitur), haec potissimum providet et in his maxime est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum, deinde ut nulla re egeat, maxime autem ut in eo eximia pulchritudo sit atque omnis ornatus.

23. Dictum est de universo mundo, dictum est etiam de sideribus: ut iam propemodum appareat multitudo nec cessantium deorum nec ea, quae agant, molientium cum labore operoso ac molesto. Non enim venis et nervis et ossibus continentur, nec iis escis aut potionibus vescuntur, ut aut nimis acres aut nimis concretos humores colligant: nec iis corporibus sunt, ut aut casus aut ictus extimescant aut morbos metuant ex defatigatione membrorum. Quae verens Epicurus monogrammos deos et nihil agentes commentus est. Illi autem pulcherrima forma praediti purissimaque in regione caeli collocati ita feruntur moderanturque cursus, ut ad omnia conservanda et tuenda consensisse videantur. Multae autem aliae naturae deorum

1) Heind. *suis quaeque seminibus.*

ex magnis beneficiis eorum non sine causa et a Graeciae sapientissimis et a maioribus nostris constitutae nominataeque sunt. Quidquid enim magnam utilitatem generi afferret humano, id non sine divina bonitate erga homines fieri arbitrabantur. Itaque tum illud, quod erat a deo donatum [1]), nomine ipsius dei nuncupabant: ut quum fruges Cererem appellamus, vinum autem Liberum; ex quo illud Terenti[2])

Sine Cerere et Libero friget Venus.

Tum autem res ipsa, in qua vis inest maior aliqua, sic appellatur, ut ea ipsa nominetur deus, ut Fides, ut Mens, quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Aemilio Scauro; ante autem ab Atilio Calatino erat Spes[3]) consecrata. Vides Virtutis templum, vides Honoris a M. Marcello renovatum: quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maximo dedicatum. Quid Opis? quid Salutis? quid Concordiae, Libertatis, Victoriae? Quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine deo regi non posset, ipsa res deorum nomen obtinuit. Quo ex genere Cupidinis et Voluptatis et Lubentinae Veneris vocabula consecrata sunt: vitiosarum rerum neque naturalium; quamquam Velleius aliter existimat: sed tamen ea ipsa vitia naturam vehementius saepe pulsant. Utilitatum igitur magnitudine constituti sunt ii dii, qui utilitates quasque gignebant. Atque his quidem nominibus, quae paullo ante dicta sunt a me, quae vis sit, in quoque declaratur deo.

24. Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in caelum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor et Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber etiam: hunc dico Liberum Semela natum, non eum, quem nostri maiores

---

1) *natum.*

2) *Terentii.*

3) *Fides.*

auguste sancteque Liberum cum Cerere et Libera consecraverunt: quod quale sit, ex mysteriis intelligi potest. Sed quod ex nobis natos liberos appellamus, iccirco Cerere nati nominati sunt Liber et Libera: quod in *libero* servant, in *libera* non item. Hinc etiam Romulus, quem quidem eundem esse Quirinum putant: quorum quum remanerent animi atque aeternitate fruerentur, dii rite sunt habiti, quum et optimi essent et aeterni. Alia quoque ex ratione et quidem physica magna fluxit multitudo deorum, qui induti specie humana fabulas poëtis suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni referserunt. Atque hic locus a Zenone tractatus, post a Cleantho et Chrysippo pluribus verbis explicatus est. Nam vetus haec opinio Graeciam opplevit, exsectum Caelum a filio Saturno, vinctum autem Saturnum ipsum a filio Iove. Physica ratio non inelegans inclusa est in impias fabulas: caelestem enim, altissimam aethereamque naturam, id est, igneam, quae per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quae coniunctione alterius egeret ad procreandum.

25. Saturnum autem eum esse voluerunt, qui cursum et conversionem spatiorum ac temporum contineret, qui deus Graece id ipsum nomen habet: *Κρόνος* enim dicitur, qui est idem *χρόνος*, id est, spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturaretur [1]) annis: ex se enim natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas temporum spatia annisque praeteritis insaturabiliter expletur; vinctus autem a Iove, ne immoderatos cursus haberet, atque ut eum siderum vinclis alligaret. Sed ipse Iupiter, id est, *iuvans pater*, quem conversis casibus appellamus a iuvando Iovem, a poëtis *pater divûmque hominumque* dicitur: a maioribus autem nostris *optimus maximus;* et quidem ante *optimus*, id est, beneficentissimus, quam

1) *saturetur.*

maximus, quia maius est certeque gratius prodesse omnibus, quam opes magnas habere. Hunc igitur Ennius, ut supra dixi, nuncupat ita dicens:

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem.

Planius quam[1]) alio loco idem:

Cui, quod in me est, exsecrabor hoc, quod lucet, quicquid est.

Hunc etiam augures nostri, quum dicunt *Iove fulgente, tonante:* dicunt enim, *caelo fulgente, tonante.* Euripides autem, ut multa praeclare, sic hoc breviter,

Vides sublime fusum, immoderatum aethera,
Qui tenero terram circumiectu amplectitur?
Hunc summum habeto divûm: hunc perhibeto Iovem.

26. Aër autem, ut Stoici disputant, interiectus inter mare et caelum, Iunonis nomine consecratur, quae est soror et coniux Iovis, quod ei similitudo est aetheris et cum eo summa coniunctio. Effeminarunt autem eum Iunonique tribuerunt, quod nihil est eo mollius. Sed Iunonem a *iuvando* credo nominatam. Aqua restabat et terra, ut essent ex fabulis tria regna divisa. Datum est igitur Neptuno, altero Iovis, ut volunt, fratri, maritimum omne regnum, nomenque productum, ut Portunus a portu, sic Neptunus a *nando*, paullum primis litteris immutatis. Terrena autem vis omnis atque natura Diti patri dedicata est, qui *Dives*, ut apud Graecos *Πλούτων*, quia et recidant omnia in terras et oriantur e terris. Is rapuit Proserpinam, quod Graecorum nomen est: ea enim est, quae *Περσεφόνη* Graece nominatur; quam frugum semen esse volunt, absconditamque quaeri a matre fingunt. Mater autem est a gerendis frugibus Ceres, tamquam *Geres*, casuque prima littera itidem immutata, ut a Graecis; nam

1) *Planiusque.*

ab illis quoque *Δημήτηρ*, quasi *Γῆ μήτηρ*, nominata est. Iam qui *magna verteret*, Mavors, Minerva autem, quae vel *minueret* vel *minaretur*.

27. Quumque in omnibus rebus vim haberent maximam prima et extrema, principem in sacrificando Ianum esse voluerunt: quod ab *eundo* nomen est ductum, ex quo transitiones perviae *iani*, foresque in liminibus profanarum aedium *ianuae* nominantur. Nam Vestae nomen a Graecis est: ea est enim, quae ab illis *Ἑστία* dicitur; vis autem eius ad aras et focos pertinet. Itaque in ea dea, quae est rerum custos intimarum, omnis et precatio et sacrificatio extrema est. Nec longe absunt ab hac vi Dii Penates, sive a *penu* ducto nomine (est enim omne, quo vescuntur homines, penus), sive ab eo, quod *penitus* insident: ex quo etiam Penetrales a poëtis vocantur. Iam Apollinis nomen est Graecum, quem solem esse volunt, Dianam autem et Lunam eandem esse putant: quum sol dictus sit, vel quia *solus* ex omnibus sideribus est tantus, vel quia, quum est exortus, obscuratis omnibus *solus* apparet; Luna a *lucendo* nominata sit; eadem est enim Lucina. Itaque, ut apud Graecos Dianam eamque Luciferam, sic apud nos[1]) Iunonem Lucinam in pariendo invocant: quae eadem Diana omnivaga dicitur, non a *venando*, sed quod in septem numeratur tamquam *vagantibus*. Diana dicta, quia noctu quasi diem efficeret. Adhibetur autem ad partus, quod ii maturescunt aut septem nonnumquam aut, ut plerumque, novem lunae cursibus, qui, quia mensa spatia conficiunt, menses nominantur. Concinneque, ut multa, Timaeus: qui quum in historia dixisset, qua nocte natus esset Alexander, eadem Dianae Ephesiae templum deflagravisse, adiunxit minime id esse mirandum, quod Diana, quum in partu Olympiadis adesse voluisset, abfuisset domo. Quae autem dea ad res omnes

---

1) *nostros.*

veniret, Venerem nostri nominaverunt, atque ex ea potius venustas, quam Venus ex venustate.

28. Videtisne igitur, ut a physicis rebus bene atque utiliter inventis tracta ratio sit ad commenticios et fictos deos? Quae res genuit falsas opiniones erroresque turbulentos et superstitiones paene aniles; et formae enim nobis deorum et aetates et vestitus ornatusque noti sunt; genera praeterea, coniugia, cognationes omniaque traducta ad similitudinem imbecillitatis humanae; nam et perturbatis animis inducuntur: accepimus enim deorum cupiditates, aegritudines, iracundias; nec vero, ut fabulae ferunt, bellis proeliisque caruerunt, nec solum, ut apud Homerum, quum duo exercitus contrarios alii dii ex alia parte defenderent, sed etiam, ut cum Titanis, ut cum Gigantibus sua propria bella gesserunt. Haec et dicuntur et creduntur stultissime et plena sunt futilitatis summaeque levitatis. Sed tamen, his fabulis spretis ac repudiatis, deus pertinens per naturam cuiusque rei, per terras Ceres, per maria Neptunus, alii per alia, poterunt intelligi, qui, qualesque sint, quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit, hos deos et venerari et colere debemus. Cultus autem deorum est optimus idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente et voce veneremur. Non enim philosophi solum, verum etiam maiores nostri superstitionem a religione separaverunt. Nam qui totos dies precabantur et immolabant, ut sui sibi liberi superstites essent, superstitiosi sunt appellati: quod nomen patuit postea latius. Qui autem omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent et tamquam relegerent, sunt dicti religiosi ex *relegendo*, ut elegantes ex *eligendo*, tamquam a *diligendo* diligentes, ex *intelligendo* intelligentes: his enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, quae in religioso. Ita factum est in superstitioso et religioso alterum vitii nomen, alterum laudis. Ac mihi videor satis et esse deos et quales essent ostendisse.

29. Proximum est ut doceam, deorum providentia mundum administrari Magnus sane locus et a vestris, Cotta, vexatus; ac nimirum vobiscum omne certamen est. Nam vobis, Vellei, minus notum est, quemadmodum quidque dicatur: vestra enim solum legitis, vestra amatis, ceteros causa incognita condemnatis. Velut a te ipso hesterno die dictum est, anum fatidicam *πρόνοιαν* a Stoicis induci[1]). Quod eo errore dixisti, quia existimas ab his providentiam fingi quasi quandam deam singularem, quae mundum omnem gubernet et regat: sed id praecise dicitur. Ut, si quis dicat, Atheniensium rem publicam consilio regi, desit illud, Ariopagi: sic, quum dicimus providentia mundum administrari, deesse arbitrator, deorum; plene autem et perfecte sic dici existimato, providentia deorum mundum administrari. Ita salem istum, quo caret vestra natio, in irridendis nobis nolitote consumere, et mehercle, si me audiatis, ne experiamini quidem: non decet, non datum est, non potestis. Nec vero hoc in te unum convenit moribus domesticis ac nostrorum hominum urbanitate limatum, sed quum in reliquos vestros, tum in eum maxime, qui ista peperit, hominem sine arte, sine litteris, insultantem in omnes, sine acumine ullo, sine auctoritate, sine lepore.

30. Dico igitur providentia deorum mundum et omnes mundi partes et initio constitutas esse et omni tempore administrari; eamque disputationem tres in partes nostri fere dividunt; quarum pars prima est, quae ducitur ab ea ratione, quae docet esse deos: quo concesso confitendum est, eorum consilio mundum administrari. Secunda est autem, quae docet, omnes res subiectas esse naturae sentienti, ab eaque omnia pulcherrime geri: quo constituto sequitur ab animantibus principiis ea esse generata[2]).

1) *induci, id est, providentiam.*
2) *eam esse generatam.*

Tertius locus est, qui ducitur ex admiratione rerum caelestium atque terrestrium. Primum igitur aut negandum est esse deos, quod et Democritus simulacra et Epicurus imagines inducens quodam pacto negat; aut, qui deos esse concedant, iis fatendum est, eos aliquid agere, idque praeclarum; nihil est autem praeclarius mundi administratione: deorum igitur consilio administratur. Quod si aliter est, aliquid profecto necesse est esse melius et maiore vi praeditum, quam deos [1]), quale id cumque est, sive inanima natura, sive necessitas vi magna incitata, haec pulcherrima opera efficiens, quae videmus. Non est igitur natura deorum praepotens neque excellens, siquidem ea subiecta est ei vel necessitati vel naturae, qua caelum, maria terraeque regantur. Nihil est autem praestantius deo: ab eo igitur necesse est mundum regi. Nulli igitur est naturae obediens aut subiectus deus: omnem ergo regit ipse naturam. Etenim si concedimus intelligentes esse deos, concedimus etiam providentes, et rerum quidem maximarum. Ergo utrum ignorant, quae res maximae sint quoque eae modo tractandae et tuendae, an vim non habent, qua tantas res sustineant et gerant? At et ignoratio rerum aliena naturae deorum est, et sustinendi muneris propter imbecillitatem difficultas minime cadit in maiestatem deorum. Ex quo efficitur, id quod volumus, deorum providentia mundum administrari.

31. Atqui necesse est, quum sint dii, si modo sunt[2]), ut profecto sunt, animantes esse, nec solum animantes, sed etiam rationis compotes inter seque quasi civili conciliatione et societate coniunctos, unum mundum, ut communem rem publicam atque urbem aliquam, regentes. Sequitur, ut eadem sit in iis, quae in genere humano ratio, eadem veritas utrobique sit eademque lex: quae est

---

1) *deus.*
2) *sint.*

recti praeceptio pravique depulsio. Ex quo intelligitur, prudentiam quoque et mentem a diis ad homines pervenisse, ob eamque causam maiorum institutis Mens, Fides, Virtus, Concordia consecratae et publice dedicatae sunt. Quae quî convenit penes deos esse negare, quum eorum augusta et sancta simulacra veneremur? Quod si inest in hominum genere mens, fides, virtus, concordia, unde haec in terras, nisi a superis, defluere potuerunt? quumque sint in nobis consilium, ratio, prudentia, necesse est, deos haec ipsa habere maiora, nec habere solum, sed etiam his uti in maximis et optimis rebus. Nihil est autem nec maius nec melius mundo: necesse est ergo, eum deorum consilio et providentia administrari. Postremo quum satis docuerimus, hos esse deos, quorum insignem vim et illustrem faciem videremus, solem dico et lunam et vagas stellas et inerrantes et caelum et mundum ipsum et earum rerum vim, quae inessent in omni mundo cum magno usu et commoditate generis humani: efficitur, omnia regi divina mente atque providentia. Ac de prima quidem parte satis dictum est.

32. Sequitur ut doceam, omnia subiecta esse naturae, eaque ab ea pulcherrime regi. Sed quid sit ipsa natura, explicandum est ante breviter, quo facilius id, quod docere volumus, intelligi possit. Namque alii naturam esse censent vim quandam sine ratione cientem motus in corporibus necessarios; alii autem vim participem rationis atque ordinis, tamquam via progredientem declarantemque, quid cuiusque rei causa efficiat, quid sequatur, cuius sollertiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex consequi possit imitando: seminis enim vim esse tantam, ut id, quamquam sit perexiguum, tamen, si inciderit in concipientem comprehendentemque naturam, nactumque sit materiam, qua ali augerique possit, ita fingat et efficiat in suo quidque genere, partim ut tantummodo per stirpes alantur suas, partim ut moveri etiam et sentire et appetere possint et

ex sese similia sui gignere. Sunt autem, qui omnia naturae nomine appellent, ut Epicurus, qui ita dividit, omnium, quae sint, naturam esse corpora et inane quaeque his accidant. Sed nos quum dicimus, natura constare administrarique mundum, non ita dicimus, ut glebam aut fragmentum lapidis aut aliquid eiusmodi, nulla cohaerendi natura, sed ut arborem, ut animal, in quibus nulla temeritas, sed ordo apparet et artis quaedam similitudo.

33. Quod si ea, quae a terra stirpibus continentur, arte naturae vivunt et vigent, profecto ipsa terra eadem vi continetur et arte naturae, quippe quae gravidata seminibus omnia pariat et fundat ex sese, stirpes amplexa alat et augeat, ipsaque alatur vicissim a superis externisque naturis. Eiusdemque exspirationibus et aër alitur et aether et omnia supera. Ita, si terra natura tenetur et viget, eadem ratio in reliquo mundo est: stirpes enim terrae inhaerent, animantes autem adspiratione aëris sustinentur, ipseque aër nobiscum videt, nobiscum audit, nobiscum sonat; nihil enim eorum sine eo fieri potest. Quin etiam movetur nobiscum: quacumque enim *imus*, quacumque movemur, videtur quasi locum dare et *cedere*. Quaeque in medium locum mundi, qui est infimus, et quae a medio in superum, quaeque conversione rotunda circum medium feruntur, ea continentem mundi efficiunt unamque naturam. Et quum quattuor sint genera corporum, vicissitudine eorum mundi continuata natura est. Nam ex terra aqua, ex aqua oritur aër, ex aëre aether; deinde retrorsum vicissim ex aethere aër, ex aëre aqua, ex aqua terra infima. Sic naturis his, ex quibus omnia constant, sursum deorsum, ultro citro[1]) commeantibus mundi partium coniunctio continetur. Quae aut sempiterna sit necesse est hoc eodem ornatu, quem videmus, aut certe perdiuturna, permanens ad longinquum et immensum paene

---

1) *citroque.*

tempus. Quorum utrumvis ut sit[1]), sequitur, natura mundum administrari. Quae enim classium navigatio aut quae instructio exercitus aut (rursus ut ea, quae natura efficit, conferamus) quae procreatio vitis aut arboris, quae porro animantis figura conformatioque membrorum tantam naturae sollertiam significat, quantam ipse mundus? Aut nihil igitur est, quod sentiente natura regatur, aut mundum regi confitendum est. Etenim qui reliquas naturas omnes earumque semina contineat, qui potest ipse non natura administrari? Ut, si qui dentes et pubertatem natura dicat exsistere, ipsum autem hominem, cui ea exsistant, non constare natura, non intelligat ea, quae efferant aliquid ex sese, perfectiores habere naturas, quam ea, quae ex iis efferantur.

34. Omnium autem rerum, quae natura administrantur, seminator et sator et parens, ut ita dicam, atque educator et altor est mundus, omniaque, sicut membra et partes suas, nutricatur et continet. Quod si mundi partes natura administrantur, necesse est mundum ipsum natura administrari: cuius quidem administratio nihil habet in se, quod reprehendi possit; ex iis enim naturis, quae erant, quod effici optimum potuit, effectum est. Doceat ergo aliquis potuisse melius. Sed nemo umquam docebit, et, si quis corrigere aliquid volet, aut deterius faciet, aut id, quod fieri non potuit, desiderabit. Quod si omnes mundi partes ita constitutae sunt, ut neque ad usum meliores potuerint esse neque ad speciem pulchriores, videamus, utrum ea fortuitane[2]) sint, an eo statu, quo cohaerere nullo modo potuerint, nisi sensu moderante divinaque providentia. Si ergo meliora sunt ea, quae natura, quam illa, quae arte perfecta sunt, nec ars efficit quicquam sine ratione, ne natura quidem rationis expers est habenda. Qui igitur

---

1) *utrúmvis sit.*

2) *fortuita.*

convenit, signum aut tabulam pictam quum adspexeris, scire adhibitam esse artem, quumque procul cursum navigii videris, non dubitare, quin id ratione atque arte moveatur, et quum solarium aut descriptum aut ex aqua contemplere, intelligere declarari horas arte, non casu: mundum autem, qui et has ipsas artes et earum artifices et cuncta complectatur, consilii et rationis esse expertem putare? Quod si in Scythiam aut in Britanniam sphaeram aliquis tulerit hanc, quam nuper familiaris noster effecit Posidonius, cuius singulae conversiones idem efficiunt in sole et in luna et in quinque stellis errantibus, quod efficitur in caelo singulis diebus et noctibus: quis in illa barbaria dubitet, quin ea sphaera sit perfecta ratione?

35. Hi autem dubitant de mundo, ex quo et oriuntur et fiunt omnia, casune ipse sit effectus aut necessitate aliqua, an ratione ac mente divina, et Archimedem arbitrantur plus valuisse in imitandis sphaerae conversionibus, quam naturam in efficiendis, praesertim quum multis partibus sint illa perfecta, quam haec simulata, sollertius. Atqui ille apud Attium pastor, qui navem numquam *ante* vidisset, ut procul divinum et novum vehiculum Argonautarum e monte conspexit, primo admirans et perterritus hoc modo loquitur:

— tanta moles labitur
Fremebunda ex alto ingenti sonitu et spiritu:
Prae se undas volvit, vortices vi suscitat,
Ruit prolapsa; pelagus respergit; reflat [1]).
Ita dum interruptum credas nimbum volvier,
Dum quod sublime ventis expulsum rapi
Saxum aut procellis, vel globosos turbines
Exsistere ictos undis concursantibus:
Nisi quas terrestres Pontus strages conciet,
Aut forte Trito fuscina evertens specus

1) *profluit.*

Subter radices penitus undante in freto
Molem ex profundo saxeam ad caelum eruit.

Dubitat primo, quae sit ea natura, quam cernit ignotam, idemque iuvenibus visis auditoque nautico cantu:

Sic inciti atque alacres rostris perfremunt
Delphini. —

Item alia multa.

— *Silvani melo*
Consimilem ad aures cantum et auditum refert.

Ergo ut hic primo adspectu inanimum quiddam sensuque vacuum se putat cernere, post autem signis certioribus, quale sit id, de quo dubitaverat, incipit suspicari: sic philosophi debuerunt, si forte eos primus adspectus mundi conturbaverat, postea, quum vidissent motus eius finitos et aequabiles omniaque ratis ordinibus moderata immutabilique constantia, intelligere inesse aliquem non solum habitatorem in hac caelesti ac divina domo, sed etiam rectorem et moderatorem et tamquam architectum tanti operis tantique muneris.

36. Nunc autem mihi videntur ne suspicari quidem, qnanta sit admirabilitas caelestium rerum atque terrestrium. Principio enim terra sita in media parte mundi circumfusa undique est hac animali spirabilique natura, cui nomen est aër, Graecum illud quidem, sed perceptum iam tamen usu a nostris: tritum est enim pro Latino. Hunc rursus amplectitur immensus aether, qui constat ex altissimis ignibus. Mutuemur hoc quoque verbum dicaturque tam aether Latine, quam dicitur aër, etsi interpretatur Pacuvius:

Hoc, quod memoro, nostri caelum, Graii perhibent
aethera.

Quasi vero non Graius hoc dicat. At Latine loquitur. Siquidem nos non quasi Graece loquentem audiamus. Docet idem alio loco:

Graiugena; de istoc aperit ipsa oratio.

Sed ad maiora redeamus. Ex aethere igitur innumerabiles flammae siderum exsistunt, quorum est princeps sol, omnia clarissima luce collustrans, multis partibus maior atque amplior, quam terra universa; deinde reliqua sidera magnitudinibus immensis. Atque hi tanti ignes tamque multi non modo nihil nocent terris rebusque terrestribus, sed ita prosunt, ut, si mota loco sint, conflagrare terras necesse sit a tantis ardoribus, moderatione et temperatione sublata.

37. Hic ego non mirer esse quemquam, qui sibi persuadeat, corpora quaedam solida atque individua vi et gravitate ferri, mundumque effici ornatissimum et pulcherrimum ex eorum corporum concursione fortuita? Hoc qui existimat fieri potuisse, non intelligo, cur non idem putet, si innumerabiles unius et viginti formae litterarum vel aureae vel quales libet aliquo coniiciantur, posse ex his in terram excussis annales Enni[1]), ut deinceps legi possint, effici: quod nescio an ne in uno quidem versu possit tantum valere fortuna. Isti autem quemadmodum asseverant, ex corpusculis non colore, non qualitate aliqua, quam ποιότητα Graeci vocant, non sensu praeditis, sed concurrentibus temere atque casu mundum esse perfectum, vel innumerabiles potius in omni puncto temporis alios nasci, alios interire? Quod si mundum efficere potest concursus atomorum, cur porticum, cur templum, cur domum, cur urbem non potest? quae sunt minus operosa et multo quidem faciliora. Certe ita temere de mundo effutiunt, ut mihi quidem numquam hunc admirabilem caeli ornatum, qui locus est proximus, suspexisse videantur. Praeclare ergo Aristoteles: *Si essent*, inquit, *qui sub terra semper habitavissent bonis et illustribus domiciliis, quae essent ornata signis atque picturis instructaque*

1) *Ennii.*

rebus iis omnibus, quibus abundant ii qui beati putantur, nec tamen exissent umquam supra terram, accepissent autem fama et auditione esse quoddam numen et vim deorum; deinde aliquo tempore patefactis terrae faucibus ex illis abditis sedibus evadere in haec loca, quae nos incolimus, atque exire potuissent: quum repente terram et maria caelumque vidissent, nubium magnitudinem ventorumque vim cognovissent adspexissentque solem, eiusque tum magnitudinem pulchritudinemque, tum etiam efficientiam cognovissent, quod is diem efficeret, toto caelo luce diffusa: quum autem terras nox opacasset, tum caelum totum cernerent astris distinctum et ornatum lunaeque luminum varietatem tum crescentis, tum senescentis, eorumque omnium ortus et occasus atque in omni aeternitate ratos immutabilesque cursus: haec quum viderent, profecto et esse deos et haec tanta opera deorum esse arbitrarentur.

38. Atque haec quidem ille. Nos autem tenebras cogitemus tantas, quantae quondam eruptione Aetnaeorum ignium finitimas regiones obscuravisse dicuntur, ut per biduum nemo hominem homo agnosceret: quum autem tertio die sol illuxisset, tum ut revixisse sibi viderentur. Quod si hoc idem ex aeternis tenebris contingeret, ut subito lucem adspiceremus, quaenam species caeli videretur? Sed assiduitate quotidiana et consuetudine oculorum assuescunt animi neque admirantur neque requirunt rationes earum rerum, quas semper vident: proinde quasi novitas nos magis, quam magnitudo rerum, debeat ad exquirendas causas excitare. Quis enim hunc hominem dixerit, qui, quum tam certos caeli motus, tam ratos astrorum ordines tamque inter se omnia connexa et apta viderit, neget in his ullam inesse rationem, eaque casu fieri dicat, quae quanto consilio gerantur nullo consilio assequi possumus? An quum machinatione quadam moveri aliquid videmus, ut sphaeram, ut horas, ut alia permulta, non dubitamus, quin illa opera sint rationis: quum autem impetum caeli

cum admirabili celeritate moveri vertique videamus constantissime conficientem vicissitudines anniversarias cum summa salute et conservatione rerum omnium, dubitamus, quin ea non solum ratione fiant, sed etiam excellente[1]) divinaque ratione? Licet enim iam remota subtilitate disputandi oculis quodam modo contemplari pulchritudinem rerum earum, quas divina providentia dicimus constitutas.

39. Ac principio terra universa cernatur locata in media sede mundi, solida et globosa et undique ipsa in sese nutibus suis conglobata, vestita floribus, herbis, arboribus, frugibus, quorum omnium incredibilis multitudo insatiabili varietate distinguitur. Adde huc fontium gelidas peremnitates, liquores perlucidos amnium, riparum vestitus viridissimos, speluncarum concavas altitudines, saxorum asperitates, impendentium montium altitudines immensitatesque camporum, adde etiam reconditas auri argentique venas infinitamque vim marmoris. Quae vero et quam varia genera bestiarum vel cicurum vel ferarum! qui volucrum lapsus atque cantus! qui pecudum pastus! quae vita silvestrium! Quid iam de hominum genere dicam? qui quasi cultores terrae constituti non patiuntur eam nec immanitate beluarum efferari, nec stirpium asperitate vastari, quorumque operibus agri, insulae litoraque collucent distincta tectis et urbibus. Quae si, ut animis, sic oculis videre possemus, nemo cunctam intuens terram de divina ratione dubitaret. At vero quanta maris est pulchritudo! quae species universi! quae multitudo et varietas insularum! quae amoenitates orarum ac litorum! quot genera quamque disparia partim submersarum, partim fluitantium et innantium beluarum, partim ad saxa nativis testis inhaerentium? Ipsum autem mare sic terram appetens litoribus eludit, ut una ex duabus naturis conflata videatur. Exin mari finitimus aër die et nocte distinguitur,

---

1) *excellenti quadam.*

isque tum fusus et extenuatus sublime fertur, tum autem concretus in nubes cogitur humoremque colligens terram auget imbribus, tum effluens huc et illuc ventos efficit. Idem annuas frigorum et calorum facit varietates, idemque et volatus alitum sustinet et spiritu ductus alit et sustentat animantes.

40. Restat ultimus et a domiciliis nostris altissimus omnia cingens et coërcens caeli complexus, qui idem aether vocatur, extrema ora et determinatio mundi; in quo cum admirabilitate maxima igneae formae cursus ordinatos definiunt. E quibus sol, cuius magnitudine multis partibus terra superatur, circum eam ipsam volvitur, isque oriens et occidens diem noctemque conficit, et modo accedens, tum autem recedens binas in singulis annis reversiones ab extremo contrarias facit, quarum intervallo tum quasi tristitia quadam[1]) contrahit terram, tum vicissim laetificat, ut cum caelo hilarata videatur. Luna autem, quae est, ut ostendunt mathematici, maior quam dimidia pars terrae, eisdem spatiis vagatur quibus sol, sed tum congrediens cum sole, tum digrediens, et eam lucem, quam a sole accepit, mittit in terras et varias ipsa mutationes lucis habet; atque etiam tum subiecta atque opposita soli radios eius et lumen obscurat, tum ipsa incidens in umbram terrae quum est e regione solis, interpositu interiectuque terrae repente deficit. Eisdemque spatiis hae stellae, quas vagas dicimus, circum terram feruntur, eodemque modo oriuntur et occidunt, quarum motus tum incitantur, tum retardantur, saepe etiam insistunt. Quo spectaculo nihil potest esse admirabilius, nihil pulchrius. Sequitur stellarum inerrantium maxima multitudo, quarum ita descripta distinctio est, ut ex notarum[2]) figurarum similitudine nomina invenerint.

---

1) *quaedam.*
2) *nota.*

